

ΖΑΧΑΡΙΑΣ Ν. ΤΣΙΡΠΑΝΛΗΣ

Η ΡΟΔΟΣ ΚΑΙ Η ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ

(Από τα βυζαντινά χρόνια ως την Ενσωμάτωση με την Ελλάδα)

Πέρασαν είκοσι χρόνια από την έκδοση του σημαντικού βιβλίου: *Ιστορία της Ρόδου από τους προϊστορικούς χρόνους έως την Ενσωμάτωση της Δωδεκανήσου* (1948), Αθήνα 1972, σσ. 669, του Χριστόδουλου Ι. Παπαχριστοδούλου. Στο διάστημα αυτό εμφανίστηκαν νέοι ερευνητές και νέες μελέτες που έδωσαν λύση σε πολλά προβλήματα της ροδιακής ιστορίας. Διανοίγονται εξ άλλου καινούργιες προοπτικές με τη συστηματική έκδοση εγγράφων της εποχής της ιπποτοκρατίας, της τουρκοκρατίας και της ιταλοκρατίας. Θεωρώ καλό να παρουσιάσω κριτικά, κατά χρονολογική σειρά, τα νέα δεδομένα, να προσδιορίσω τα κενά της ιστορικής έρευνας και να προτείνω μερικά πλαίσια αναζητήσεων για το μέλλον. Φυσικά περιορίζομαι στα χρόνια από το Βυζάντιο και έπειτα, αφού η προϊστορική, η κλασική και η ρωμαϊκή αρχαιότητα βρίσκεται έξω από τις επιστημονικές μου δυνατότητες.

Βυζάντιο

Στη βυζαντινή εποχή ο Παπαχριστοδούλου αφιερώνει τις σελίδες 235-265 και 346-351. Στηρίζεται κυρίως στους βυζαντινούς ιστοριογράφους και στη σπουδαιότερη σύγχρονη βιβλιογραφία. Δεν είχε προηγηθεί, ούτε και ως σήμερα έχει γίνει, συνθετική μελέτη για τη βυζαντινή Ρόδο· δεν έχουν επίσης συγκεντρωθεί και αξιολογηθεί κριτικά οι εκδεδομένες βυζαντινές πηγές (αποσπάσματα) που αναφέρονται στη Ρόδο. Πάντως, χάρη στις εργασίες νεότερων ερευνητών εξασφαλίζουμε τις ακόλουθες διευκρινίσεις:

Είναι συζητήσιμο αν υπήρξε «θέμα Καραβησιάνων», στο οποίο ανήκε η Ρόδος (σ. 245, 246)· βλ. Μάρθα Γρηγορίου-Ιωαννίδου, Το ναυτικό θέμα των Κιβυρραιωτών. Συμβολή στο πρόβλημα της ιδρύσεώς του, *Βυζαντινά* 11(1982) 201-221 (ιδίως σ. 203-204 σημ. 3). Το πρώτο ναυτικό θέμα του βυζαντινού κράτους, των *Κιβυρραιωτών*, στο οποίο κατ' εξοχήν είχε ενταχθεί η Ρόδος, υπολογίζεται να ιδρύθηκε κατά τα τελευταία χρόνια

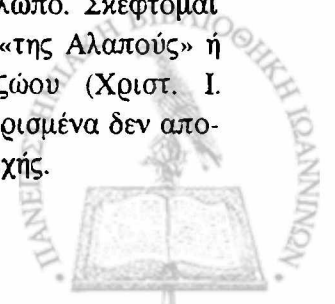

του Λέοντα Γ' (717-741) ή στις αρχές της βασιλείας του Κωνσταντίνου Ε' (741-775)· δεν θεωρείται βέβαιη η αποδεκτή ως τώρα χρονολογία ίδρυσης (το 732): *αυτόθι*, σ. 207, 220-221. Στη συζήτηση και στον σχετικό προβληματισμό επανέρχεται ο Αλέξης Γ. Κ. Σαββίδης, Η Αττάλεια ως έδρα του βυζαντινού ναυτικού θέματος Καραβησιάνων / Κιβυρραιωτών, *Βυζαντινός Δόμος* 4(1990) 139-167 (ιδίως σ. 150-153)· εδώ υποστηρίζεται η παλαιά εκδοχή για το θέμα των Καραβησιάνων.

Από άποψη, λοιπόν, διοικητική η Ρόδος παραμένει ως το 1147 στο παραπάνω «θέμα». Από τα μέσα του 12ου αι. διαμορφώνεται το «θέμα» της Ρόδου, στο οποίο πιθανώς συμπεριελήφθηκαν και τα κοντινά μικρά νησιά Χάλκη και Σύμη. Ο δούκας της Ρόδου απαντάται για πρώτη φορά στα 1155-1174· είναι κάποιος Ανδρόνικος: Elisabeth Malamut, *Les îles de l'Empire Byzantin. VIIIe - XIIe siècles*, τ. 1-2, Paris 1988 (σε συνεχή σελιδορίθμηση· ιδίως σ. 325, 506).

Το δίτομο αυτό έργο της Malamut βοηθά στην αμεσότερη και εναργέστερη αντίληψη των στρατιωτικο-πολιτικών γεγονότων από τον 7ον ως τις αρχές του 13ου αι. (πρβλ. το τεκμηριωμένο χρονολόγιο στις σσ. 105-124), στην επισήμανση των δημογραφικών δεδομένων (για τη Ρόδο σ. 140-141, 147, 148, 155, 169 [Εβραίοι Ρόδου], 171-173 [Βενετοί και Γενοβέζοι]), στην αναγνώριση των βυζαντινών οικισμών, των φρουριών, των μοναστηριών (σ. 242-244, 281-283)· σχολιάζονται ακόμη οι πενιχρές κάποτε μαρτυρίες για την οργάνωση της εκκλησιαστικής επαρχίας της Ρόδου (σ. 359, 365-366), για την αγροτική παραγωγή της (σ. 406), για τις εμπορικές συναλλαγές (σ. 434), για την επικοινωνία δια θαλάσσης (σ. 443, 559), για τη ροδιακή προσωπογραφία (αξιοσημείωτη η περίπτωση του μεγάλου γαιοκτήμονα Θεόδωρου Αλωπού¹ —μέσα του 11ου αι.— που άφησε τον γνωστό Μιχαήλ Ψελλό διαχειριστή της περιουσίας του και προστάτη των παιδιών του: σ. 506), για τους λογίους (σ. 574) και αντιγραφείς χειρο-

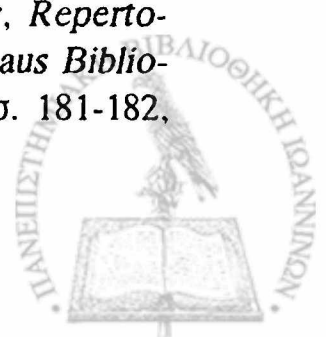
1. Να σημειώσω ότι σε ιπποτικό έγγραφο της 15.1.1359 αναφέρεται αμπέλι, με κτίσματα και σπίτια, στον *Alepos*· βλ. Anthony Luttrell, *The Hospitallers of Rhodes and their Mediterranean World*. London 1992, αρ. V[Settlement on Rhodes, 1306-1366, σ. 275]. Νομίζω ότι το τοπωνύμιο αυτό υποδηλώνει περιοχή που άλλοτε ανήκε στον Αλωπό. Σκέφτομαι ακόμη ότι από τα τοπωνύμια που ακούγονται σήμερα στη Ρόδο, όπως «της Αλαπούς» ή «Αλαπού», τα οποία συνδυάζονται με το όνομα του γνωστού ζώου (Χριστ. Ι. Παπαχριστοδούλου, *Τοπωνυμικό της Ρόδου*, Ρόδος 1951, σ. 149), ένα ή ορισμένα δεν αποκλείεται να έχουν σχέση με τον Ροδίτη γαιοκτήμονα της βυζαντινής εποχής.

γράφων (σ. 579), για το κτίσιμο ιερών ναών (σ. 583, 585), για τα ναυπηγεία (σ. 600). Οι πάμπολλοι χάρτες (σ. 622-668), που ανταποκρίνονται στα κεφάλαια του έργου, παρέχουν σπάνια εποπτική εικόνα των οικείων προβλημάτων. Ειδικότερα, ο χάρτης της σ. 641 καταγράφει τα μνημεία, τις κατοικημένες περιοχές και την φυσική κατάσταση (πεδινή ή ορεινή ζώνη) της Ρόδου. Όλοι σχεδόν οι χάρτες έχουν κάτι να δηλώσουν για την ιδιαιτερότητα του νησιού.

Για την εποχή των Γαβαλάδων (13ος αι.) διαθέτομε σήμερα τις μελέτες του Αλέξη Γ. Κ. Σαββίδη, που διακρίνονται από πλούσια βιβλιογραφία. Οι τίτλοι τους είναι αρκετά ενδεικτικοί: *Βυζαντινά στασιαστικά και αυτονομιστικά κινήματα στα Δωδεκάνησα και στη Μικρά Ασία. 1189 - c. 1240 μ.Χ.* [διδακτ. διατριβή], Αθήνα 1987, σ. 301-341. — Η Ρόδος και η δυναστεία των Γαβαλάδων την περίοδο 1204-1250 μ.Χ., *ΔΙΕΕ* 24(1981) 358-376. — Η βυζαντινή δυναστεία των Γαβαλάδων και η ελληνοϊταλική διαμάχη για τη Ρόδο το 13ο αιώνα, *Βυζαντινά* 12(1983) 405-428. — Rhodes from the end of the Gabalas Rule to the Conquest by the Hospitallers, A.D. c. 1250-1309, *Βυζαντινός Δόμος* 2 (Χριστούγεννα 1988) 199-232. [= ο ίδιος, *Βυζαντινοτουρκικά μελετήματα*, Αθήνα 1991, σ. 191-224]. — Η γενονατική κατάληψη της Ρόδου το 1248-1250 μ.Χ., *Παρνασσός* 32(1990) 183-199. Οι μελέτες αυτές είναι αρκετά χρήσιμες, γιατί αναπτύσσουν εκτενώς σημαντικά γεγονότα.

Αξίζει ακόμη να σημειωθεί ότι κατά τον 13ον αι. ανευρίσκομε ικανούς Ροδίτες βιβλιογράφους, όπως ο Νικήτας Ραγκούσης, «νομικός της νήσου Ρόδου» από το χέρι του γράφτηκε περγαμηνό ευαγγελιστάριο, σε δύο στήλες (του 13ου αι.), που ανήκει στη σκήτη του Αγίου Ανδρέα στο Άγιον Όρος· ο ίδιος έγραψε, κατά τον Απρίλιο του 1209, και τον κώδικα της μονής Βατοπεδίου αρ. 709 (τώρα 911: Τέσσερα Ευαγγέλια)· βλ. Λίνου Πολίτη, Χειρόγραφοι κώδικες εκ της σκήτης του Αγίου Ανδρέου, *Ελληνικά* 17(1962) 340-342. Ένας άλλος κωδικογράφος είναι ο Συμεών Καλλιάνδρης, «νομικός και πρωτέκδικος» της μητρόπολης Ρόδου· τα χειρόγραφά του χρονολογούνται μεταξύ 1281-1282· αντέγραφε κατ' εντολή των μοναχών Χαρίτωνος, Καλλίστου και Θεοδούλου, καθώς και του μητροπολίτη Ρόδου Θεοδούλου· βλ. την ειδική μελέτη του Paul Géhin, Un copiste de Rhodes de la fin du XIIIe siècle: le prêtre Syméon Kalliandrès, *Scriptorium* 40(1986) 172-183, και Ernst Gamillscheg und Dieter Harlfinger, *Repertorium der griechischen Kopisten 800-1600. 2. Teil. Handschriften aus Bibliotheken Frankreichs. A. Verzeichnis der Kopisten*, Wien 1989, σ. 181-182, όπου βιβλιογραφία.

Ιπποτοκρατία

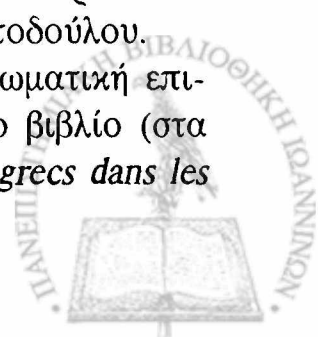
Για την ιπποτική περίοδο (1309-1522) ο Παπαχριστοδούλου έδειξε ξεχωριστό ενδιαφέρον (σ. 266-396). Γνωρίζει καλά τις εκδεδομένες πηγές, την ξένη και την ελληνική (αρκετά ισχνή) βιβλιογραφία, τα ιπποτικά μνημεία, τα τοπωνύμια, την τοπογραφία. Φρόντισε και έλαβε υπόψη του τα έγγραφα από το αρχείο των Ιωαννιτών Ιπποτών στη Μάλτα, τα οποία είχαν αρχίσει να βλέπουν το φως της δημοσιότητας από το 1967. Μετά το 1972 κυκλοφόρησαν σε δύο τόμους οι μελέτες του Anthony Luttrell (σε φωτομηχανική επανεκτύπωση): *The Hospitallers in Cyprus, Rhodes, Greece and the West. 1291-1440*. Variorum Reprints, London 1978 (24 μελέτες), και: *Latin Greece, the Hospitallers and the Crusades. 1291-1440*, Variorum Reprints, London 1982 (16 μελέτες).

Οι εργασίες του Luttrell είναι γραμμένες με πολλή προσοχή και πάντα τεκμηριωμένες. Δεν αναφέρονται όλες στη Ρόδο, είναι όμως απαραίτητες για τη σωστή γνώση της οργάνωσης του Τάγματος των Ιωαννιτών Ιπποτών, τις σχέσεις του με το Βυζάντιο και τη Δύση, τις επιδιώξεις του στον μεσογειακό χώρο.

Έπειτα, κατά την τελευταία εικοσαετία εμφανίστηκαν αξιόλογες μονογραφίες που αποδεικνύουν εντυπωσιακή κινητικότητα των σπουδών γύρο από το Τάγμα και τη Ρόδο. Περιορίζομαι να μνημονεύσω τα δύο βιβλία του Ηλία Κόλλια: *The City of Rhodes and the Palace of the Grand Master*, Athens 1988, και: *Οι Ιππότες της Ρόδου. Το παλάτι και η πόλη*. Αθήνα 1991· να υπογραμμίσω ακόμη τις ενδιαφέρουσες συμβολές αρχαιολόγων και αρχιτεκτόνων που περιλαμβάνονται στην επιμελημένη έκδοση: *Ιστορία και προβλήματα συντήρησης της μεσαιωνικής πόλης της Ρόδου. Πρακτικά*, Αθήνα 1992.

Ένας ξένος ερευνητής, ο Γάλλος Jean-Christian Routiers, δηλώνει την παρουσία του με το βιβλίο *Rhodes et ses Chevaliers. 1306-1523. Approche historique et archéologique*, Imprimerie Catholique sal Araya, Liban 1989· αν και χωρίς αυστηρή τεκμηρίωση, παραμένει αρκετά χρήσιμο. Αξιοσημείωτη και η μελέτη του ίδιου με τίτλο: Εισαγωγή στη σιγιλλογραφία και εραλδική των Ιπποτών της Ρόδου, *Δελτίον Εραλδικής και Γενεαλογικής Εταιρίας Ελλάδος* 4(1984) 9-69· εδώ έχουμε πλούσιο υλικό που απαιτεί έλεγχο και επεξεργασία. Το έργο που παρουσίασε ο Routiers προσθέτει, αναμφισβήτητα, νέα στοιχεία στα όσα έγραψε ο Παπαχριστοδούλου.

Για τη γνωστή υπόθεση του Τζεμ σουλτάν και τη διπλωματική επικοινωνία Τούρκων και Ιπποτών (σ. 301-303) διαθέτομε το βιβλίο (στα γαλλικά και στα τουρκικά) του Jacques Lefort, *Documents grecs dans les*

Archives de Topkapi Sarayı. Contribution à l'histoire de Cem Sultan, Ankara 1981. Πρόκειται για μονογραφία με υψηλές επιστημονικές προδιαγραφές.

Δεν χάνει, νομίζω, την αμεσότητά του με τη ροδιακή ιστορία (βλ. σ. 279-280) και το ιπποτικό κάστρο του Πετρουμιού (αρχαίας Αλικαρνασσού). Η εκτενής και προσεγμένη μελέτη του Anthony Luttrell, *The Later History of the Maussolleion and its Utilization in the Hospitaller Castle at Bodrum. Part II.*, του τόμου *The Maussolleion at Halikarnassos. Reports of the Danish Archaeological Expedition to Bodrum*, Aarhus University Press 1986, σ. 115-222, αποτελεί σημαντική συμβολή στη γνώση γεγονότων και προσώπων της Ρόδου και των Ιπποτών.

Νεότερες μικρές μελέτες του Luttrell, όπως: *Settlement on Rhodes, 1306-1366*, στον τόμο: *Crusade and Settlement*, University College Cardiff Press (United Kingdom) 1985, σ. 273-281' — (σε συνεργασία με την V. von Falkenhausen), *Lindos and the Defense of Rhodes: 1306-1522*, *Rivista di Studi Bizantini e Neoellenici* n.s. 22-23 (1985-1986) 317-332' — *Greeks, Latins and Turks on Late - Medieval Rhodes*, *Byzantinische Forschungen* 11(1987) 357-374' — *Rhodes and Jerusalem: 1291-1411*, *αυτόθι* 12(1987: Byzance-Italie. Mélanges réunis en l'honneur de M. Freddy Thiriet) 187-207' — *The Hospitallers of Rhodes confront the Turks: 1306-1421*, στον τόμο: *Christians, Jews and other Worlds. Patterns of Conflict and Accommodation*, edited by Philip F. Gallagher, Lanham - New York - London 1988, σ. 80-116' — *The Latins and Life on the Smaller Aegean Islands, 1204-1453*, *Mediterranean Historical Review* 4(1989) 146-157' — *The Military and Naval Organization of the Hospitallers at Rhodes: 1310-1444*, στον τόμο: *Ordines Militares-Colloquia Torunensia Historica* 6(1991) 133-153, προσφέρουν άγνωστες μαρτυρίες για πολλά επί μέρους θέματα: επαναλαμβάνουν όμως και γνωστά ήδη πράγματα, ενώ διακρίνονται από βιαστική κάποτε και αποσπασματική ερμηνεία των θεσμών, ούτε αντιμετωπίζουν το υπό διερεύνηση πρόβλημα σε σχέση με το βυζαντινό παρελθόν και την επιβίωση στα μεταγενέστερα χρόνια: γενικά τους λείπει η συγκριτική συνδυαστικότητα. Ο συγγρ. δεν αγνοεί, αλλά σαν να αποφεύγει να χρησιμοποιήσει την *Ιστορία του Παπαχριστοδούλου*. Μόλις πρόσφατα εξ άλλου κυκλοφόρησε και τρίτος τόμος (στη σειρά Variorum Reprints) του

1. Πρόσφατα ο ίδιος συγγρ. δημοσίευσε τη μελέτη αυτή ριζικά αναθεωρημένη και εμπλουτισμένη: *The Greeks of Rhodes under Hospitaller Rule: 1306-1421*, *Rivista di Studi Bizantini e Neoellenici* n.s. 29(1992=1993) 193-223.

Luttrell με τίτλο: *The Hospitallers of Rhodes and their Mediterranean World*, London 1992· σ' αυτόν επανεκδίδονται 19 μελέτες (μερικές και από τις αναφερθείσες πιο πάνω).

Οφείλω να υπογραμμίσω εξ άλλου τη σημασία της μελέτης του Albert Failler, *L' occupation de Rhodes par les Hospitaliers*, *Revue des Études Byzantines* 50(1992) 113-135· εδώ διευκρινίζεται ότι ήδη από το β' εξάμηνο του 1306 το νησί της Ρόδου είχε περιέλθει στους Ιππότες, ενώ η πόλη καταλήφθηκε τελικά την 15 Αυγούστου 1310¹.

Οι ιστορικές τύχες της βυζαντινής εικόνας της Παναγίας του Φιλέρημου (βλ. τη σ. 294 σημ. 2) προκάλεσαν κατά διαστήματα το ενδιαφέρον των ειδικών. Τα τελευταία χρόνια κυκλοφόρησε, με την φροντίδα του Τάγματος, η μονογραφία της Giovannella Ferraris di Celle, *La Madonna del Fileremo. Storia, arte, devozione, intorno all' icona della Madre di Dio, protettrice del Sovrano Militare Ordine di Malta*, Verona 1988 (βλ. κρίση του Ζαχ. Ν. Τσιρπανλή, στα *Βυζαντινά* 15[1989] 474-479). Το βιβλίο αυτό συνοψίζει και συστηματοποιεί τα προβλήματα· η αρχαιακή έρευνα είναι βέβαιο ότι θα προσκομίσει νέες ειδήσεις —τόσο για την περίοδο των Ιπποτών όσο και αργότερα, ως και τα χρόνια της ιταλοκρατίας— γι' αυτήν την εικόνα που έχει συνδεθεί συναισθηματικά με τους ορθόδοξους Ροδίτες και με το Τάγμα.

Τα νομίσματα που έκοβαν οι Μεγάλοι Μάγιστροι (βλ. σ. 337), και γενικά τα οικονομικά του Τάγματος, απαρτίζουν ένα δύσκολο και άγνωστο ως σήμερα κεφάλαιο. Μετά τις μελέτες των Gustave Schlumberger (1878) και Παύλου Λάμπρου (1865) δεν είχαμε ουσιαστικές συμβολές στο παραπάνω θέμα. Το βιβλίο του Αναστασίου Π. Τζαμαλή, *Τα νομίσματα της Φραγκοκρατίας. 1184-1566*, Αθήνα 1981, αφιερώνει τις σελίδες 135-160 στους Ιππότες, όταν κατείχαν τη Ρόδο. Τα όσα γράφονται εδώ είναι ευπρόσδεκτα· δεν προωθούν, βέβαια, λύσεις στα περίπλοκα νομισματολογικά προβλήματα. Μια τελευταία προσπάθεια προέρχεται από ερασιτέχνη, τον Francesco Mannucci (ανήκει στο διπλωματικό σώμα της Ιταλίας), ο οποίος συνδυάζει τη μελέτη του νομίσματος με τις αρχαιακές πληροφορίες που βρίσκει σε έγγραφα της Μάλτας. Τρεις μελέτες του ως τώρα βγήκαν στο φως της δημοσιότητας: «Giannetti» dei Gran Maestri

1. Συμπληρωματικά βλ. σπου του ίδιου, *Pachymeriana alia*, *Revue des Études Byzantines* 51(1993) 237-260 (ιδίως σ. 258-260).

dell'Ordine di San Giovanni a Rodi, *Quaderni ticinesi di numismatica e antichità classiche* 11(Lugano 1982) 343-350. — Tre monete inedite dei Cavalieri di San Giovanni a Rodi. *αυτόθι* 12(1983) 289-294. — Sulle monete di Pietro d'Aubusson, Gran Maestro dei Cavalieri di San Giovanni a Rodi (1476-1503). *αυτόθι* 16(1987) 293-301. Να προσθέσω ακόμη τις ενδιαφέρουσες νομισματικές πληροφορίες (από την εύρεση, πρόσφατα, ιπποτικών νομισμάτων των αρχών του 16ου αι. στη Ρόδο): Άννα-Μαρία Κάσδαγλη, Νέο νομισματικό εύρημα από τη Ρόδο, *Νομισματικά Χρονικά* τχ. 11(1992) 53-60.

Σχετικά με τα φυσικά φαινόμενα (σεισμούς, πλημμύρες, «κατακλυσμούς» κ.ά.) που παρατηρούνται στη Ρόδο την εποχή αυτή δεν έχουμε ακόμη ειδικά βιβλία. Εξάιρεση αποτελεί η μελέτη του ακαδημαϊκού Αγαπητού Γ. Τσοπανάκη, Δύο ιστορικοί κατακλυσμοί στην Ρόδο (316 π.Χ., 1476 μ.Χ.), *Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών* 62(1987) 327-350. Στις συνέπειες από τον κατακλυσμό του 1476 επανέρχεται ο ίδιος επιστήμονας με βάση αρχαιολογικά υλικά από τη Μάλτα: Ζημιές στο κάστρο της Ρόδου από τον κατακλυσμό του 1476. Στο περιθώριο του κατακλυσμού του 1476 στην Ρόδο, στο πρόσφατο βιβλίο του: *Ροδιακά γλωσσοϊστορικά μελετήματα*, Αθήνα 1992, σ. 115-124 [= και στον υπό εκτύπωση τόμο προς τιμήν του καθηγητή Μ. Ι. Μανούσακα]. Ως προς τον σεισμό του 1481 (Παπαχριστοδούλου, σ. 31, 300-301), αξίζει να υπομνησθεί η σύντομη, αλλά εντυπωσιακή, περιγραφή από τον Κρητικό λόγιο Ιωάννη Πλουσιαδηνό για το παλιρροϊκό κύμα που μπήκε μέσα στην πόλη της Ρόδου: Πάνος Βασιλείου, Ο αυτόγραφος «Θρήνος της Θεοτόκου» του Ιωάννη Πλουσιαδηνού, *Ελληνικά* 32(1980) 272-273¹.

Ως προς το περιβάλλον, τον δασικό πλούτο και τις ραγδαίες βροχές στη Ρόδο οι έρευνες δύο ξένων επιστημόνων, των Ράκχαμ και Μούντι, είναι αποκαλυπτικές, όπως φαίνεται. Εκτός από τα παρατιθέμενα στοιχεία για πλημμύρες που επισημαίνονται και επί τουρκοκρατίας [π.χ. στα 25 χρόνια από το 1586 ως το 1611, τρεις φορές οι βροχές κατέστρεψαν σπίτια και έπνιξαν ανθρώπους στα κρεβάτια τους], οι συγγραφείς υπολογίζουν ότι για την ξυλοκατασκευή της οροφής του παλατιού του Μεγάλου Μαγίστρου χρησιμοποιήθηκαν 600 κυπαρίσσια: Ν. Σ. Μάργαρης, Ημαρτημένα..., στην εφημ. *Το Βήμα της Κυριακής* 1.12.1991, σ. Α46 (δεν

1. Πρβλ. και Φλωρεντία Ευαγγελάτου-Νοταρά, *Σεισμοί στο Βυζάντιο από τον 13ο μέχρι και τον 15ο αιώνα. Ιστορική εξέταση*, Αθήνα 1993, σ. 109.

μπόρεσα να βρω ακόμη το παραπάνω βιβλίο· στηρίζομαι αποκλειστικά στο άρθρο του Μάργαρη).

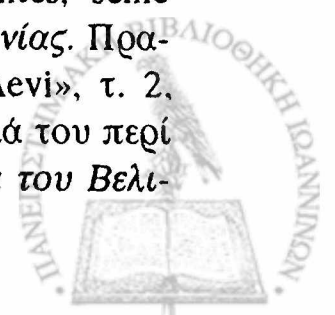
Σχετικά με τα ιπποτικά κάστρα, στα όσα παρατήρησε και εξέθεσε ο Gerola (το 1912· — δημοσιεύθηκαν το 1914) πρέπει να λάβει κανείς υπόψη και τις περιγραφές του Εμμ. Κ. Παπαμανώλη, Αναστήλωση και προβολή των ερειπωμένων μεσαιωνικών κάστρων της Δωδεκανήσου, στον τόμο: *Πολιτιστικά Δωδεκανήσου*. (Εισηγήσεις και πορίσματα Α΄ Πολιτιστικού Συμποσίου Δωδεκανήσου '78), Αθήνα 1981, σ. 305-385· επίσης χρήσιμα συγκριτικά στοιχεία για τα κάστρα της Ρόδου, σύμφωνα και με τα ιπποτικά διατάγματα του 1475 (της 3.3.1474 *ab incarnatione*) και του 1479, περιέχει η μελέτη του Τσοπανάκη (ό.π., σ. 340-349). Να διευκρινίσω ότι ένα είναι το διάταγμα (όχι δύο), αυτό μόνο του 1475· δεν προηγήθηκε παρόμοιου περιεχομένου διάταγμα στα 1474. Η σύγχυση οφείλεται στον Guy Sommi Picenardi (*Itinéraire d'un chevalier de Saint-Jean de Jérusalem*, Lille 1900, σ. 170 και σημ. 1), ο οποίος εξέδωσε από τα αρχεία της Μάλτας το διάταγμα της 3 Μαρτίου 1474, και υιοθέτησε το έτος αυτό, χωρίς να υπολογίσει πως οι Ιππότες άρχιζαν το νέο έτος την 25η Μαρτίου. Έτσι τα έγγραφά τους με ημερομηνία από 1 Ιανουαρίου ως 24 Μαρτίου πρέπει να χρονολογούνται κατά ένα έτος αργότερα. Το εσφαλμένο, λοιπόν, 1474 (Παπαχριστοδούλου, σ. 286· Τσοπανάκης, ό.π., σ. 341, 344) ας διαβασθεί 1475. Καλό θα ήταν, εξ άλλου, να εκδοθούν με προσοχή τα διατάγματα του 1475 και του 1479 από τα πρωτότυπά τους (στα αρχεία της Μάλτας), για να αποφευχθούν στο μέλλον ανακρίβειες και παρερμηνείες.

Αξιόλογη, τέλος, αναμένεται να είναι η υπό εκπόνηση διδακτορική διατριβή του αρχιτέκτονα Άρη Ποζιόπουλου με θέμα: *Τα οχυρά των Ιωαννιτών Ιπποτών στα Δωδεκάνησα*. [Να υπενθυμίσω και την παλαιότερη, ενδιαφέρουσα, μελέτη του ίδιου: Η μεταβατική μορφή των μεσαιωνικών οχυρώσεων της Ρόδου προς αντιμετώπιση των πυροβόλων όπλων, στο: *Αναστήλωση-Συντήρηση-Προστασία μνημείων και συνόλων*, τ. 1, Αθήνα 1984, σ. 177-200].

Το περασμένο έτος κυκλοφόρησε από το Γραφείο Μεσαιωνικής Πόλης Ρόδου-Προγραμματικής Σύμβασης ΥΠΠΟ-ΤΑΠΑ-Δήμου Ρόδου το βιβλίο του Ζαχαρία Ν. Τσιρπανλή, *Η Ρόδος και οι Νότιες Σποράδες στα χρόνια των Ιωαννιτών Ιπποτών (14ος - 16ος αι.)*. Συλλογή ιστορικών μελετών, Ρόδος 1991, σσ. 471. Εδώ περιλαμβάνονται 15 μελέτες, από τις οποίες οι 14 είχαν ήδη δημοσιευθεί σε διάφορα περιοδικά. Τώρα επανεκδίδονται αρκετά βελτιωμένες. Η υπ' αριθμ. XV (σ. 341-412) δημοσιεύεται για πρώτη φορά· αναφέρεται στην ελληνική και λατινική παιδεία στη Ρόδο (14ος-16ος αι.). Νομίζω ότι η μελέτη αυτή προσφέρει καινούργια στοιχεία στις

σσ. 350-364 του Παπαχριστοδούλου και διευρύνει τον κύκλο των γνώσεών μας για το μορφωτικό επίπεδο της Ρόδου, τη συμβίωση, την αλληλεπίδραση και τον αμοιβαίο σεβασμό των ελληνικών και δυτικοευρωπαϊκών πολιτισμικών μορφωμάτων σε άμεση συνάρτηση με την κοινωνική, οικονομική και πολεοδομική απογείωση της πρωτεύουσας του ιπποτικού κράτους. Ο Παπαχριστοδούλου (πρβλ. σ. 281, 284, 304, 319, 336, 337, 341, 395, 618) χρησιμοποίησε από τις άλλες μελέτες όσες είχαν δημοσιευθεί πριν από το 1972 (Τσιρπανλής, ό.π., υπ' αρ. II, III, V, VII, XII, XIV). Οι μεταγενέστερες μελέτες συμβάλλουν στη διασάφηση ποικίλων όψεων των προβλημάτων που σχετίζονται με την παπική σταυροφορία στο Αιγαίο (Παπαχριστοδούλου, σ. 282) σε συνεργασία με τους Ιππότες (Τσιρπανλής, υπ' αρ. IV, σ. 64-102), με τα πλαίσια διοικητικής αυτονομίας (Παπαχριστοδούλου, σ. 332) των Δωδεκανησίων υπηκόων του Τάγματος (Τσιρπανλής, υπ' αρ. VIII, σ. 149-205), με τον τρόπο απονομής της δικαιοσύνης στους παροίκους (*αυτόθι*, υπ' αρ. X, σ. 222-237), με το φορολογικό σύστημα (*αυτόθι*, υπ' αρ. XI, σ. 238-253), με τον θεσμό του «*jus ratonatus*» (*αυτόθι*, υπ' αρ. IX, σ. 206-221), με την εφαρμογή του φλωρεντινού «όρου» στη Ρόδο (Παπαχριστοδούλου, σ. 287-292· Τσιρπανλής, υπ' αρ. XIII, σ. 287-330).

Σχετικά με τον Εμμανουήλ «Γεωργιλλά» ή Λιμενίτη και το έργο του (Παπαχριστοδούλου, σ. 355-358) οι νεότερες μελέτες των Arnold F. van Gemert και Günther Steffen Henrich (βλ. Τσιρπανλής, ό.π., σ. 373-374) πείθουν ότι το επώνυμο του Ροδίτη ποιητή (15ος-16ος αι.) ήταν Λιμενίτης (όχι Γεωργηλάς), ενώ διευκρινίζουν πληθώρα φιλολογικών ζητημάτων· βλ. και την τελευταία εργασία του Arnold F. van Gemert, Ο Ροδίος ποιητής Εμμανουήλ Λιμενίτης, στον τόμο: *Μνήμη Σταμάτη Καρατζά* (έκδοση Επιστημονικής Επετηρίδας Φιλοσοφικής Σχολής Παν/μίου Θεσσαλονίκης), Θεσσαλονίκη 1990, σ. 119-131. Είναι επίσης ενδιαφέρουσες οι επισημάνσεις για την επίδραση που δέχτηκε το έργο του Λιμενίτη από άλλες λαϊκές ποιητικές συνθέσεις: Giuseppe Spadaro, Problemi di poesia greca medievale rodia στον τόμο: *Studi di Filologia Bizantina*. III. (Univesità di Catania - Quaderni del Siculo-gymnasium. XV), Catania 1985, σ. 129-137. Στο πρόσωπο του Λιμενίτη, εξ άλλου, με γλωσσοφιλογικές παρατηρήσεις για το έργο του είναι αφιερωμένη και η πρόσφατη μελέτη του Günther S. Henrich, Sprachlich - Philologisches zu M. Limenites; seine Autorschaft der *Halosis*, στο: *Αρχές της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*. Πρακτικά του δευτέρου διεθνούς Συνεδρίου «Neograeca Medii Aevi», τ. 2, Βενετία 1993, σ. 319-329. Για τον Λιμενίτη ακόμη και το ποίημά του περί Βελισαρίου πρέπει τώρα να συμβουλευθεί κανείς την: *Ιστορία του Βελι-*

σαρίου. Κριτική έκδοση των τεσσάρων διασκευών με εισαγωγή, σχόλια και γλωσσάριο W. F. Bakker - A. F. van Gemert, Αθήνα 1988 (Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης - Βυζαντινή και Νεοελληνική Βιβλιοθήκη αρ. 6)¹. Βασικό αίτημα της μεσαιωνικής Γραμματείας παραμένει η κριτική επανέκδοση του «Θανατικού της Ρόδου».

Το γεγονός της πολιορκίας (1522) και της άλωσης της Ρόδου από τον τούρκο σουλτάνο Σουλεϊμάν τον Μεγαλοπρεπή το περιγράφουν και μουσουλμανικές πηγές (Παπαχριστοδούλου, σ. 325-327). Η παλαιά μελέτη, την οποία έλαβε υπόψη του ο Παπαχριστοδούλου, του γνωστού ιταλού τουρκολόγου Ettore Rossi (*Assedio e conquista di Rodi nel 1522 secondo le relazioni edite ed inedite dei Turchi*, Roma 1927), δεν έχει πράγματι ξεπερασθεί. Από την τουρκική βιβλιογραφία (πρβλ. Παύλος Χιδίρογλου, *Τουρκική ελληνογραφία*, Θεσσαλονίκη 1980 [έκδ. ΙΜΧΑ αρ. 172], σ. 113) αξίζει να αναφερθεί η εργασία του Halil Hâlid, *Rodos fethinde Sultan Süleyman'ın tedâbir-i siyâsiyesi*, Istanbul 1328/1910. (Τα πολιτικά μέτρα του σουλτάνου Σουλεϊμάν κατά την περίοδο της κατάκτησης της Ρόδου) ενδιαφέρον επίσης παρουσιάζει, χάρη στην έκδοση ανέκδοτων ως τότε εγγράφων (από το αρχείο του Topkapı Sarayı [Κωνσταντινουπόλεως]), η μελέτη του Prof. Dr. Şahabettin Tekindağ, *Rodos'un fethi* (Σχετικά με την κατάκτηση της Ρόδου), στο περιοδικό *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, τχ. 8 (Mayıs 1968) 58-65 (κυρίως για την κατάσταση που επιβάλλεται στη Ρόδο αμέσως μετά την άλωση του νησιού: ως προς το πολεμικό υλικό, την τάφρο, τις οχυρώσεις, την αλυσίδα του λιμανιού για την αναδιοργάνωση των φρουρίων της Κω και του Πετρουμιού κ.ά.). Εκλαϊκευτικό χαρακτήρα εξ άλλου έχει το άρθρο του Orhan Yüksel, *Rodos*, στο περ. *Hayat Tarih Mecmuası*, έτος 3, τόμ. 2 τχ. 8 (Eylül 1967) 26-33· συνοδεύεται από παλαιές χαλκογραφίες του λιμανιού και του φρουρίου της Ρόδου, της οδού των Ιπποτών (το 1860), ερειπίων τουρκικών κατοικιών και μιας εκκλησίας· σύντομος λόγος γίνεται για τους τούρκους κατασκόπους και τους 20.000 μάρτυρες της μουσουλμανικής πίστης που σκοτώθηκαν κατά την πολιορκία της Ρόδου.

Δεν είναι άσκοπο να διευκρινίσω εδώ και ένα ζητούμενο της έρευνας σχετικά με την άλωση της Ρόδου: Στον κώδικα υπ' αρ. 121 της βιβλιοθήκης του Πατριαρχείου Ιεροσολύμων έχει καταγραφεί «Κοντζεσιόν οπού έκα-

1. Παρατηρήσεις για την έκδοση αυτή βλ. στον Giuseppe Spadaro, *Graeca Mediaevalia VII. Sul testo della Διήγησις του Βελισαρίου*, στο: *Σύνδεσμος. Studi in onore di Rosario Anastasi*, τ. 1, Catania 1991, σ. 163-178.

μεν ο Σουλεϊμάνης των Ροδίων. όταν επήρε την χώραν των τουτέστιν φιομάνιον περί των δοθέντων τοις Ροδίσις προνομίων εις διάλεκτον δημοτικήν»: Αθανάσιος Παπαδόπουλος Κεραμεύς. *Ιεροσολυμιτική Βιβλιοθήκη*, τ. 3, εν Πετρούπολει 1897, σ. 326. Θα άξιζε να αναζητηθεί το σχετικό έγγραφο, να εκδοθεί και να σχολιασθούν τα «προνόμια» του Σουλεϊμάν.

Για τους Ροδίτες και τους άλλους Δωδεκανησίους που προτίμησαν, τον Ιανουάριο του 1523, να εγκαταλείψουν τα σπίτια τους και να συνοδέψουν τους Ιωαννίτες Ιππότες στη Δύση, και τελικά να εγκατασταθούν το 1530 μαζί με το Τάγμα στη Μάλτα (βλ. Παπαχριστοδούλου, σ. 324-325) έχουν δημοσιευθεί τελευταία δύο μελέτες με άγνωστο αρχειακό υλικό:

Η πόλη της Ρόδου πολιορκούμενη από τους Τούρκους στα 1522.
(Ξυλογραφία από άγνωστο καλλιτέχνη - 16ος αι.)

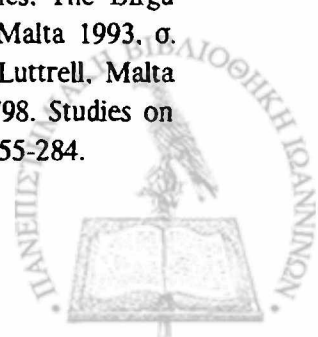
[Από το βιβλίο: *Der Johanniter-Orden. Der Malteser-Orden.*
herausgegeben von Adam Wienand, Köln 1970, σ. 189]

χάρη σ' αυτές, νέες κατευθύνσεις διαμορφώνονται στο κεφάλαιο των σχέσεων Μάλτας-Ρόδου: Anthony Luttrell, *The Rhodian Background of the Order of Saint John on Malta*, στον τόμο: *The Order's Early Legacy in Malta*, edited by Canon John Azzopardi, Valletta 1989, σ. 3-14 [και επανέκδοση στο βιβλίο του: *The Hospitallers of Rhodes and their Mediterranean World*, μελέτη υπ' αριθμόν XVIII], και Zacharias N. Tsirpanlis, *From Rhodes to Malta (1523-1530). The Rhodian Refugees and the Byzantine Icons of Our Lady of Damascus and of Our Lady Eleimonitra*, *αυτόθι*, σ. 81-82, 107-116 [πρβλ. παρουσίαση του τόμου αυτού στην Ακαδημία Αθηνών από τον Μ. Ι. Μανούσακα, *Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών* 65(1990) 148-149]. Διεξοδικότερη ανάπτυξη του ίδιου θέματος επιχειρήθηκε από τον Ζαχ. Ν. Τσιρπανλή, *Από τη Ρόδο στη Μάλτα (1523-1530). Οι Ροδίτες πρόσφυγες και οι βυζαντινές εικόνες της Παναγίας Δαμασκηνής και της Παναγίας Ελεημονήτρας*, *Δωδώνη* 17 τχ. 1(1988) 197-236¹.

Δεν θα ήθελα να χάσω την ευκαιρία να σημειώσω μερικές μικροδιορθώσεις στις σελίδες (του βιβλίου πάντα του Παπαχριστοδούλου) τις αναφερόμενες στην ιπποτική περίοδο (266-396). Έτσι: στη σ. 273, όπου αποδίδονται στα ελληνικά οι τίτλοι των μεγάλων αξιωματούχων του Τάγματος, ο «Μεγάλος Ταξίαρχος» (από τη «Γλώσσα της Προβηγκίας») δύσκολα ανταποκρίνεται στη σημασία της εποχής· καλύτερα θα ήταν να έμενε η ίδια η λέξη, δηλ. «Μεγάλος Κουμεινδούρης» (*Grand Commandeur*· πρβλ. σήμερα το κυπριακό κρασί της «Κουμεινταρίας») και να διεικρινίζονταν οι ευρύτερες δικαιοδοσίες του (βλ. *Abbé de Vertot, Histoire des Chevaliers Hospitaliers*, τ. 4, à Paris 1726, μετά τη σελ. 240 ακολουθεί «Dissertation» [με νέα σελιδαρίθμηση], σ. 27-28)· στη σελίδα αυτή (273) ακόμη ο «Μεγ. Σωτήρας» (από τη «Γλώσσα της Αραγωνίας») δεν ανταποκρίνεται στον «*Conservateur*»· ο αξιωματούχος αυτός που ονομαζόταν και «*Drapier*» (*Vertot, ό.π.*, σ. 21) θα μπορούσε να αποδοθεί στα ελληνικά ως «πρωτοβεστιάριος» του Τάγματος (Τσιρπανλής, *Η Ρόδος*, ό.π., σ. 202 σημ. 3). — Στη σ. 281, όπου η αναφορά για την πολιορκία της Ρόδου από τους Αιγυπτίους το 1444, πρέπει να προστεθεί ως πηγή και το ενδιαφέρον ποίημα 240 ομοιοκατάληκτων στίχων (στα μεσαιωνικά γαλλικά) του αυτόπτη μάρτυρα Francesc Ferrer: *L. Nicolau D'Olwer, Un témoignage Catalan du siège de Rhodes en 1444, Estudis Universitaris Catalans* 12(1927, num. 2: Juliol - Desembre) 376-387· πρβλ. και τη διάλεξη του Martin de Riquer, *Η πολιορκία της Ρόδου του 1444 σε δύο καταλανικές αφηγήσεις*, *Δωδεκανησιακά Χρονικά* 11(1986) 305-314 (χωρίς να μνημονεύεται η μελέτη του D'Olwer!). — Στη σ. 288

1. Για την πρώτη εγκατάσταση (τον χώρο και τις συνθήκες διαβίωσης) των Ροδίων στην πόλη Birgu της Μάλτας βλ. ενδιαφέρουσες μνείες στον Victor Mallia-Milanes, *The Birgu Phase of Hospitaller History*, στον τόμο: *Birgu - A Maltese Maritime City*, Malta 1993, σ. 73-96 (ιδίως 77 σημ. 15). Πρβλ. και την πρόσφατη μελέτη του Anthony T. Luttrell, *Malta and Rhodes: Hospitallers and Islanders*, στον τόμο: *Hospitaller Malta. 1530-1798. Studies on Early Modern Malta and the Order of St John of Jerusalem*, Malta 1993, σ. 255-284.

σημ. 1 αντί Σουϊδας διάβαζε: Λεξικό της Σούδας (βλ. και σ. 612).— Στη σ. 290 οι λέξεις Χαρτοφύλακας και Οικονόμου δηλώνουν εκκλησιαστικά οφφίκια, όχι επώνυμα (Τσιρπανλής, *Η Ρόδος*, σ. 306).— Στη σ. 319 σημ. 2 τα αναφερόμενα: «είναι μια ανέκδοτη έκθεση των Αρχείων του Firenze που είχε στείλει ο μ.μ. στη Βενετική Αυθεντία της Κρήτης στις 14/15 του Νοέμβρη 1522» πρέπει να αποσαφηνισθούν ως εξής: Συντάκτης της έκθεσης δεν ήταν ο Μέγας Μάγιστρος, αλλά ο Ιππότης fra Albergho di Rouan· αποδέκτης της έκθεσης δεν ήταν η βενετική Αυθεντία της Κρήτης, αλλά ο καρδινάλιος Ercole Rangoni, ο οποίος και τη διεβίβασε στον Francesco Guicciardini, κυβερνήτη της Modena και του Reggio nell' Emilia (Τσιρπανλής, *Η Ρόδος*, σ. 137 και σημ. 4).— Στη σ. 321 μνημονεύεται ο Ρ. Περούκι, Ιππότης· πρόκειται για τον Roberto Peruzzi, από τη γνωστή φλωρεντινή οικογένεια, ο οποίος υπηρέτησε στη Ρόδο ως «judex ordinarius» (δικαστής του πρωτοδικείου), είχε μάθει να μιλά ελληνικά, αλλά δεν είχε ονομασθεί Ιππότης (Τσιρπανλής, *ό.π.*, σ. 326 και σημ. 3, 395). — Στη σ. 329 ο Άνθιμος προκαθήμενος ας γραφεί: Προκαθήμενος (ως επώνυμο· πρβλ. Τσιρπανλής, *ό.π.*, σ. 185 και σημ. 3). — Στη σ. 333 τα όσα γράφονται για το φεουδαρχικό σύστημα στη Ρόδο, για τις ταξιαρχίες και τους φεουδάρχες, για τους δουλοπαροίκους του φεουδάρχη πρέπει να αναθεωρηθούν (Τσιρπανλής, *ό.π.*, σ. 150-151, 154 και σημ. 1, 156-157, 191). — Στη σ. 336 ο Δραγόνας ως απόγονος (1443) του Δραγονέττου Κλαβέλλη είναι μάλλον ανύπαρκτος (Τσιρπανλής, *ό.π.*, σ. 334 και σημ. 3)· οφείλω να ομολογήσω ότι το λάθος είναι δικό μου· ο Παπαχριστοδούλου στηρίζεται σε παλαιά μελέτη μου, στην οποία υπήρχε το παραπάνω λάθος. — Στη σ. 340 οι μνημονευόμενοι μητροπολίτες Ρόδου (από τον Ναθαναήλ ως τον Κλήμεντα) και τα έτη της αρχιερατείας τους δεν είναι ακριβή (ούτε και εξακριβωμένα με βεβαιότητα ως σήμερα): Τσιρπανλής, *ό.π.*, σ. 263-266, 300-304, 306 και σημ. 1, 309-312, 378-381. — Στη σ. 341 δεν ευσταθούν οι διαπιστώσεις ότι ο Ρόδου Ναθαναήλ δεν μπορούσε να γυρίσει στην έδρα του μετά την Φλωρεντινή Σύνοδο, ότι πέθανε στην Κωνσταντινούπολη το 1455 και ότι ο πατριάρχης Γεννάδιος (ο Σχολάριος) διόρισε(;) τον Νείλο Γ΄ μητροπολίτη Ρόδου· βλ. τις διευκρινίσεις του Τσιρπανλή, *ό.π.*, σ. 264-265, 301-303. — Στη σ. 395 η μνημονευόμενη εκκλησία «Κατριφενή» υποθέτω ότι ήταν εκκλησία αφιερωμένη στην Παναγία με το γνωστό προσηγορικό Καταφυγιανή (Καταφυανή) ή Καταφυγή.

Τουρκοκρατία

Για τα 390 χρόνια της τουρκοκρατίας αφιερώνονται οι σελίδες 399-526. Βασικό κείμενο της περιόδου είναι, νομίζω, ο «κανουναμές» της Ρόδου και της Κω που χρονολογείται κατά τα τέλη του 16ου αι. Η πρώτη έκδοσή του έγινε από τον τούρκο ιστορικό Ömer Lütfi Barkan το 1943 στο σημαντικό έργο του για τα νομικά και δημοσιονομικά θεμέλια της αγροτικής οικονομίας στην οθωμανική αυτοκρατορία τον 15ο-16ο αι. Το κείμενο που μας ενδιαφέρει επανεκδόθηκε στη διδακτορική διατριβή (στα αγγλικά) του Γιάννη Αλεξανδρόπουλου (Alexander) το 1974. Περιέργως ο «κανουναμές» της Ρόδου και της Κω έμεινε σχεδόν άγνωστος και αχρησιμοποίητος. Υπενθυμίζω ότι πρόκειται για επίσημο φοροτεχνικό

κώδικα που ρύθμιζε τις εμπορικές συναλλαγές, τις αγοραπωλησίες, τις οικονομικές σχέσεις Κράτους - υπηκόου. Είναι λίγα χρόνια που το κείμενό του έγινε ευρύτερα προσιτό: Ζαχαρίας Ν. Τσιροπανλής, Ο «κανοναμές» (kânuṃ - nâme) της Ρόδου και της Κω (τέλη 16ου αι.), *Δωδώνη* 12(1983) 93-98, όπου και η βιβλιογραφία.

Για την τουρκοκρατούμενη Ρόδο και τα άλλα Δωδεκάνησα θετική παραμένει η συμβολή της διδακτορικής διατριβής της Marie Efthymiou-Hadzilacou, *Rhodes et sa région élargie au 18ème siècle: les activités portuaires*, Athènes 1988 (έκδ. Πανεπιστημίου Αθηνών - Βιβλιοθήκη «Σοφίας Ν. Σαριπόλου» αρ. 70), με βιβλιογραφική ενημέρωση ως το 1984. Η εργασία στηρίζεται σε ανέκδοτο υλικό προερχόμενο από τις εκθέσεις των Γάλλων προξένων στη Ρόδο, οι οποίες υπάρχουν στα Εθνικά Αρχεία της Γαλλίας (Παρίσι), και από έγγραφα του Αρχείου του γαλλικού υπουργείου των Εξωτερικών, του Εμπορικού Επιμελητηρίου της Μασσαλίας, του νομαρχιακού Αρχείου των «Εκβολών» του Ροδανού ποταμού (Bouches-du-Rhône) κ.ά. Αναφέρεται κυρίως στις οικονομικές συναλλαγές που γίνονταν στο λιμάνι της Ρόδου (εισαγωγές-εξαγωγές), στον προξενικό θεσμό, στην παροικία των Γάλλων, στα ναυπηγεία, στην εμπορική επικοινωνία με την Αλεξάνδρεια, την Κωνσταντινούπολη, τη Σμύρνη, με την Ευρώπη γενικά, στη ναυτιλία και τους ναυτικούς, στους ναυλωτές και τους κεφαλαιούχους. Η εργασία αυτή προσφέρει, πράγματι, πολλά καινούργια στοιχεία στην *Ιστορία της Ρόδου* του Παπαχριστοδούλου. Η ίδια συγγραφέας ασχολήθηκε με οικεία θέματα και σε άλλα μικρά μελετήματά της: Μαρία Ευθυμίου-Χατζηλάκου, Η Ρόδος του 1795: έκθεση του Γάλλου διπλωμάτη C. Butet, *Παρουσία* (επιστημονικό περιοδικό του Συλλόγου Ε.Δ.Π. Φιλοσοφικής Σχολής Παν/μίου Αθηνών) 3(1985) 311-333. — Η πόλη της Ρόδου το 18° αιώνα. Φυλετικό μωσαϊκό, τόπος κατοικίας και ασχολίες των κατοίκων της, στα: *Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου Ιστορίας «Νεοελληνική Πόλη»* της Εταιρείας Μελέτης Νέου Ελληνισμού, Αθήνα 1985, σ. 67-74. — Το κρατικό οθωμανικό ναυπηγείο της Ρόδου το 18° αιώνα: αγγαρεία και μισθωτή εργασία, *Δωδεκανησιακά Χρονικά* 12(1987) 271-276. — Από την αγροτική οικονομία της Ρόδου, 18ος-19ος αι.: προβλήματα γνώσης, μεθόδων και συνθηκών, *Τα Ιστορικά τχ.* 9 (Δεκέμβριος 1988) 319-326. — Γαλλική προξενική έκθεση για τη Ρόδο του 1731, *Δωδεκανησιακά Χρονικά* 13(1989) 269-276. Κύριος ερευνητικός στόχος και του πρόσφατου βιβλίου της Μ. Ευθυμίου, *Εβραίοι και χριστιανοί στα τουρκοκρατούμενα νησιά του νοτιοανατολικού Αιγαίου: οι δύσκολες πλευρές μιας γόνιμης συνύπαρξης*, Αθήνα 1992, είναι η Ρόδος (και η Κως) στο πολύπτυχο θέμα της εβραϊκής παρουσίας και δραστη-

ριότητας επί τουρκοκρατίας. Σε δύο εξ άλλου τελευταίες μελέτες της η Ευθυμίου [Ομοιότητες και διαφορές στη διοίκηση μιας νησιωτικής περιοχής. Οι Ιωαννίτες Ιππότες και οι Οθωμανοί στα νησιά του νοτιοανατολικού Αιγαίου, *Μνήμων* 14(1992) 21-48, και: Η λειτουργία και η βιωσιμότητα των οθωμανικών θεσμών στην ακμή και στην παρακμή της οθωμανικής αυτοκρατορίας: η περίπτωση της Δωδεκανήσου, στο: *Αφιέρωμα στον πανεπιστημιακό δάσκαλο Βασ. Βλ. Σφυρόερα*, Αθήνα 1992, σ. 119-147] προχωρεί σε συγκρίσεις της διοίκησης Ιπποτών και Οθωμανών στα Δωδεκάνησα, οι οποίες είναι βιαστικές και ανακριβείς. Απαιτείται λεπτομερής εξέταση και βαθύτατη γνώση του τρόπου άσκησης της εξουσίας από τους Ιππότες και τους Οθωμανούς. Διαφορετικά οι συγκρίσεις οδηγούν σε υπερβολικές εκτιμήσεις.

Σχετικά, εξ άλλου, με τους Εβραίους της Ρόδου αναμένεται η δημοσίευση της ανακοίνωσης της Renée Hirschon Philippakis, *The Jews of Rhodos: A demographic and sociological profile* (στο συνέδριο: Οι Εβραϊκές κοινότητες της Ν.Α. Ευρώπης από τον ΙΕ΄ αιώνα ως το τέλος του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Θεσσαλονίκη, 30.10.-3.11.1992 [οργανώθηκε από το Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου]). Το πιο πρόσφατο βιβλίο, για το ίδιο θέμα, που κυκλοφόρησε, είναι της Εσθήρ Φιντζ Μενασέ, στα ιταλικά (έκδ. Guerini e Associati, Milano 1992, σσ. 595)· μου είναι γνωστό από την παρουσίασή του: Αντόνιο Σολάρο, Οι Εβραίοι στη Ρόδο, *Χρονικά* (Όργανο του Κεντρικού Ισραηλιτικού Συμβουλίου της Ελλάδος) αρ. φ. 124 (Ιανουάριος-Φεβρουάριος 1993) 28-29 [αντιγράφει από το περ. *Αντί* της 21.8.1992· τα ίδια ακριβώς και στο περ. *Αιγαίο* (της Ρόδου) τχ. 11 (Ιούλιος 1993) 11-12].

Για τον 18ον αι., τον αιώνα της εμποριοκρατίας, ενδιαφέρουσες πληροφορίες σχετικά με τον πρόξενο της Napoli στη Ρόδο και το διεξαγόμενο εμπόριο με πλοία ναπολιτάνικης σημαίας, μπορεί να βρει κανείς στο Antonio di Vittorio, *Il commercio tra Levante Ottomano e Napoli nel secolo XVIII*, Napoli 1979, σ. 156 (Index: λ. Rodi).

Εύκολα διαπιστώνομε ότι για τον 16ον και 17ον αι. δεν υπάρχουν νέες μελέτες για τη Ρόδο. Είναι ένα κενό που κάπως θα γεμίσει με την έκδοση εκθέσεων των καθολικών μισιοναρίων, καθώς και βενετικών εγγράφων. Έχω συγκεντρώσει το σχετικό υλικό και ελπίζω να το παρουσιάσω στο προσεχές μέλλον. Φυσικά πρέπει να αναζητηθούν και οθωμανικά έγγραφα στα αντίστοιχα αρχεία.

Για τα τελευταία αυτά, σε σχέση με τη Ρόδο (και άλλες ελληνικές πόλεις ή περιοχές), μας βοηθά το βιβλίο του Attila Çetin, *Guida degli archivi*

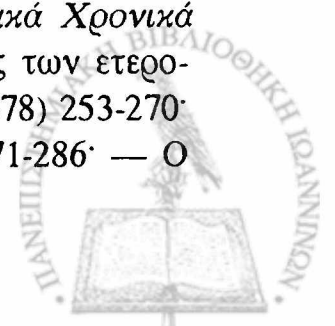
dell' Impero Ottomano conservati nell' Archivio della Presidenza del Consiglio dei Ministri della Turchia (traduzione di Nicolai L. Sapkarov). Presentazione di Alberto Boscolo, έκδ. «Il Centro di Ricerca», Roma 1985 (διάσπαρτες μνείες για τη Ρόδο).

Μια άλλη πηγή για τη δύσκολη εποχή της τουρκοκρατίας, ιδιαίτερα για την αποτύπωση της καθημερινής ζωής, απαρτίζουν τα δικαιοπρακτικά έγγραφα (αγοραπωλησίες, διαθήκες, δωρεές, ενοικιάσεις, προικώα έγγραφα κ.ά.). Πιστεύω να τα διατηρούν ακόμη σήμερα στα σπίτια τους οι Ροδίτες. Χαρακτηριστικά παραδείγματα βρίσκουμε στη μελέτη του Αγαπητού Τσοπανάκη: Λίγο φως στην ιδιωτική ζωή των χωριών της Ρόδου κατά την μέση τουρκοκρατία, *Δωδεκανησιακά Χρονικά* 1(1972 = 1973) 7-37 (σχολιασμένη έκδοση έξι εγγράφων των ετών 1687, 1719, 1733, 1737 [τρία]: το περιεχόμενό τους: αγοραπωλησίες χωραφιών), και *αυτόθι* 3(1974 = 1977) 74-131 (συνεχίζεται η έκδοση με τον ίδιο τρόπο άλλων 12 εγγράφων, των ετών 1754 [: -λίγο πριν], 1754, 1765, 1772, 1774, 1777 [δύο], 1787, 1792, 1850, 1852, 1860-65: αγοραπωλησίες χωραφιών, διαθήκες). Επανεκδοση των δύο παραπάνω μελετών βλ. *στον ίδιο, Ροδιακά γλωσσοϊστορικά μελετήματα*, σ. 155-241.

Μεταγενέστερες είναι οι νοταριακές πράξεις (του 19ου αι.), οι προερχόμενες από τα Γενικά Αρχεία του Κράτους, που εξέδωσε ο γνωστός ιστορικός του δικαίου καθηγητής Γεώργιος Α. Πετρόπουλος, *Μνημεία του Μεταβυζαντινού Δικαίου*. 5. Α. *Νοταριακαί πράξεις Χίου των ετών 1724-1780*. Β. *Έγγραφα Ρόδου και Καστελλορίζου των ετών 1847-1874*, Αθήναι 1963. Η αξιοποίηση και των εγγράφων αυτών ανήκει στον μελλοντικό ιστορικό της Ρόδου.

Τα τεκμήρια, αλλά και οι μελέτες πολλαπλασιάζονται, όταν αναφέρονται στον 19ον αι. (ως το 1912). Η παράθεση και μόνο των τίτλων των εργασιών που κυκλοφόρησαν μετά το 1972 θα απλωνόταν σε αρκετές σελίδες. Περιορίζομαι στη μνεία εκείνων που προσφέρουν κάτι ουσιαστικό και μπορούν να χρησιμοποιηθούν ως συμπλήρωμα στην *Ιστορία του Παπαχριστοδούλου*.

Πρώτα πρώτα για την οργάνωση της ελληνικής κοινότητας, των σχολείων και της Εκκλησίας έχουμε τις εργασίες του θεολόγου Γεωργίου Θ. Βεργωτή: *Η εκπαίδευσις εις την νήσον Ρόδον. Συμβολή εις την ιστορίαν της Δωδεκανήσου*. Αθήναι 1972 (αυτοτελής έκδ., σσ. 109) — Το σχολείον της συνοικίας Νεοχωρίου της πόλεως Ρόδου, *Δωδεκανησιακά Χρονικά* 1(1972 = 1973) 256-265 — Ιστορικά τινά περί της δράσεως των ετεροδόξων εις την ιεράν μητρόπολιν Ρόδου, *αυτόθι* 5 (1976 = 1978) 253-270 — «Βενετοκλείου» Γυμνασίου παραλειπόμενα, *αυτόθι*, σ. 271-286 — Ο

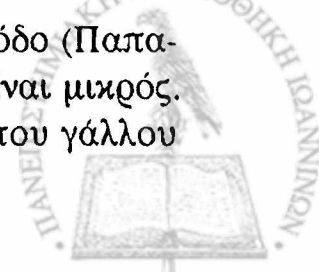
διδασκαλικός σύλλογος «Ο Κλεόβουλος», *αυτόθι* 6(1977 = 1979) 55-74· — Η συμβολή της οικογένειας Π. Καζούλλη στην ομαλή λειτουργία των σχολείων της νήσου Ρόδου, *αυτόθι* 8(1983) 289-310· — Η εκπαιδευτική επιτροπή της κοινότητας Ρόδου 1900-1911, *αυτόθι* 9 (1983) 175-196· — Η ίδρυση της ορθοδόξου κοινότητας Ρόδου και οι κανονισμοί της (1876-1930), *αυτόθι* 11 (1986) 215-264· — Ιστορικά στοιχεία γύρω από τα σχολεία της Ρόδου, *αυτόθι* 12(1987) 229-258· — Πληροφορίες για τα πνευματικά δικαστήρια Ρόδου, *αυτόθι* 14(1991) 133-136· — Ένας άγνωστος κανονισμός λειτουργίας των ιερών ναών της πόλεως Ρόδου κατά την τουρκοκρατία, *αυτόθι*, σ. 268-272· — Η λειτουργική μουσική στην ιερά μητρόπολη της Ρόδου, *Γρηγόριος ο Παλαμάς* έτος 72 τχ. 729 (Σεπτ.-Οκτ. 1989) 640-708 (και σε αυτοτελή έκδ., Θεσσαλονίκη 1990, σσ. 79).

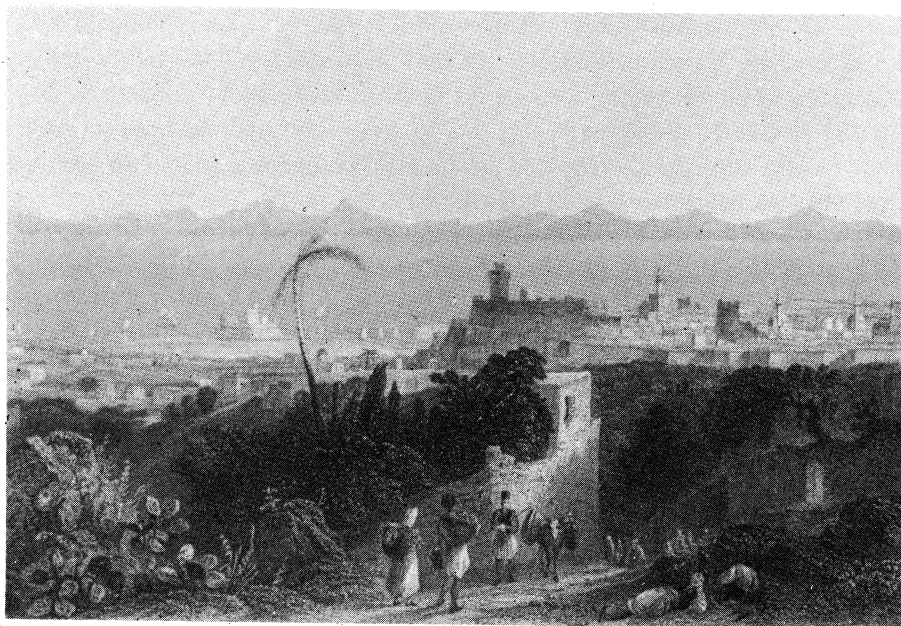
Στο μεγάλο κεφάλαιο της σχολικής Παιδείας σημαντική είναι η μονογραφία του Πλάτωνος Κ. Κυπριώτου, *Οι Βενετοκλείς και το Βενετόκλειον. Η συμβολή των εις την παιδείαν του έθνους*, Αθήναι 1973 [πρβλ. και *Δωδεκανησιακά Χρονικά* 6(1977 = 1979) 353-368]· να προσθέσω ακόμη την εργασία του Εμμ. Δαν. Μπακίρη, *Οι εκκλησιαστικές επιτροπές και τα Γράμματα στ' Αφάντου από το 1858-1912*, *Δωδεκανησιακά Χρονικά* 8(1983) 219-250.

Ως προς την οικονομική και εμπορική δραστηριότητα αξίζει να αναφερθούν οι μελέτες του Κωνσταντίνου Απ. Βακαλόπουλου, *Η επαναστατημένη Ελλάδα. ηπειρωτική και Αιγαίο. μεταξύ 1826-1829 (σύμφωνα με νέες άγνωστες πηγές και άλλα αρχειακά στοιχεία)*, Θεσσαλονίκη 1976, σ. 167-169 (ειδήσεις του 1828 και χάρτης της Ρόδου που ιχνογράφησε ο Ροδίτης Χριστόφορος Μηλιόνης)· — Η εμπορική κατάσταση της Ρόδου στα μέσα του 19ου αιώνα, *Ελληνικά* 33(1981) 310-319 (με βάση τις αγγλικές προξενικές εκθέσεις), όπως και του Μιλτιάδη Λογοθέτη, *Το εμπόριο στις Νότιες Σποράδες (Δωδεκάνησα) κατά τα τελευταία χρόνια της τουρκοκρατίας*, *Δωδεκανησιακά Χρονικά* 9(1983) 137-166· — Πληροφορίες για την οικονομία και κοινωνία της Δωδεκανήσου στα τέλη του 19ου αιώνα από τα ημερολόγια της Νομαρχίας Αρχιπελάγους, *αυτόθι* 11(1986) 91-117.

Χρήσιμες εξ άλλου, αν και αποσπασματικές, είναι οι μαρτυρίες για τη δημογραφική κατάσταση και τα επαγγέλματα των Ροδίων στο σύντομο άρθρο του Χάρη Κουτελάκη, *Ειδήσεις για τη Ρόδο στις αρχές του 19ου αιώνα. Ο Δρόμος* (μηνιαίο δωδεκανησιακό περιοδικό) τχ. 17-18 (Δεκέμβριος 1983) 31-37.

Σχετικά με τους ξένους περιηγητές που επισκέφθηκαν τη Ρόδο (Παπαχριστοδούλου, σ. 413-428), ο κατάλογος των προσώπων δεν είναι μικρός. Ανάμεσα σε άλλους, μπορούμε να αναφέρουμε τις εντυπώσεις του γάλλου

Η πόλη της Ρόδου από τον λόφο του «Μόντε Σμιθ»

[Χαρακτικό του 1836· ανήκει στον συλλέκτη κ. Σάββα Δεμερτζή*. Η λεζάντα αναφέρει: *Rhodes. From the Heights near Sidney Smith's Villa*. Fisher, Son and Co. London and Paris 1836. Προέρχεται από το περιηγητικό έργο του John Carne (έκδ. 1839· βλ. τον πλήρη τίτλο στον Ν. Γ. Μαυρή, *Δωδεκανησιακή βιβλιογραφία*, τ. 2, Αθήνα 1974, σ. 194, αρ. 4734)]

υποπλοίαρχου Ch. Cottu, *L'île de Rhodes, Revue des Deux Mondes* 5(1844) - nouvelle série (Paris), σ. 809-836, του γερμανού βυζαντινολόγου Karl Krumbacher, στα 1884, και του πρώσου συγγραφέα Paul Lindau, στα 1900· βλ. τη μετάφραση στα ελληνικά από τον Πολυχρόνη Κ. Ενεπεκίδη, *Αθηναϊκά, Αττικοβοιωτικά, Δωδεκανησιακά*, Αθήνα 1991, σ. 347-438. Ενδιαφέρουσες εξ άλλου είναι οι μαρτυρίες του άγγλου ταξιδιώτη William Turner· επισκέφθηκε τη Ρόδο από τις 24 ως τις 30 Νοεμβρίου 1815 (και εν συνεχεία και τα άλλα νησιά): *Journal of a Tour in the Levant*, by William Turner, Esq., τ. 3, London 1820, σ. 1-16. Τελευταία επίσης δόθηκε σε ελ-

* Τον ευχαριστώ θερμά και από εδώ.

ληνική μετάφραση και το οδοιπορικό του Vict. Guégin από τον δικηγόρο Μανώλη Δ. Παπαϊωάννου: *Ρόδος και νεώτερα κείμενα. 1. «Ple de Rhodes» par. V. Guégin.* μετάφραση - παρουσίαση - σχόλια, Αθήνα - Γιάννινα («Δωδώνη») 1989, σσ. 393 (αξιόλογη προσπάθεια). Δεν έχει λιγότερο ενδιαφέρον για τη Ρόδο και το ταξιδιωτικό έργο του περίφημου Γάλλου τυπογράφου και εκδότη Ambroise Firmin Didot· βλ. την εργασία του Γ. Βρούχου, Εντυπώσεις του Α. F. Didot από τη Ρόδο του 1817, *Δωδεκανησιακά Χρονικά* 12(1987) 259-263¹.

Οι σελίδες (429-473) οι αφιερωμένες στο ιστορικό αρχείο Δωδεκανήσου, στη χρησιμοποίηση των τουρκικών εγγράφων που εναπόκεινται σ' αυτό, καθώς και στη συμμετοχή της Ρόδου στην Ελληνική Επανάσταση, διαθέτουν πολλά πρωτότυπα στοιχεία και εξασφαλίζουν επαρκές περιγραμμα της εξεταζόμενης περιόδου. Από κεφαλαιώδη καταγραφή του αρχείου αυτού που συνέταξε η Στεργία Σουρασή-Λογοθέτη, Το ιστορικό αρχείο Δωδεκανήσου, *Δωδεκανησιακά Χρονικά* 10(1984) 218-237, προκύπτει ότι αναμένουν τους ερευνητές αρκετά ακόμη έγγραφα της τουρκοκρατίας, πάρα πολλά της περιόδου της ιταλικής κατοχής και της αγγλοκρατίας (πρβλ. και πιο κάτω). Ας προστεθούν εδώ και οι δύο ενδιαφέρουσες επιστολές του Γάλλου προξένου στη Ρόδο Α. Auban (σε ελληνική μετάφραση) προς τον υπουργό Εξωτερικών της Γαλλίας, με ημερομηνία 11 και 24 Ιουνίου 1821, που εξέδωσε ο Παντελής Καστρουνής, *Ιστορικά έγγραφα. Η Επανάσταση του 21 και οι Δωδεκανήσιοι, Δωδεκανησιακόν Ημερολόγιον* 1928 (Αλεξάνδρεια), σ. 29-32².

Να υπομνήσω επίσης ότι η Ρόδος, στα χρόνια της Επανάστασης, προκάλεσε εκ νέου το ενδιαφέρον των Ιωαννιτών Ιπποτών, οι οποίοι θέλησαν να την ξαναπάρουν ύστερα από σχετική συμφωνία με την ελληνική κυβέρνηση· βλ. Jean Dimakis, P. Kodrikas face aux projets de l'Ordre de Malte en Grèce: un échange de lettres avec le colonel Voutier, *Balkan Studies* 19 (1978) 51-55 (= του ίδιου, «Φιλελληνικά», Αθήνα 1992, σ. 231-238).

Ως αντικείμενο μελλοντικής έρευνας αξίζει να σημειώσω τη διαπίστωση ότι στο κρατικό αρχείο του Τορίνου διατηρούνται εκθέσεις του προ-

1. Πρόσφατα κυκλοφόρησε σε ελληνική μετάφραση και χρήσιμα σχόλια το κείμενο, το αναφερόμενο στη Ρόδο, του Γάλλου μυθιστοριογράφου G. Flaubert: Γουσταύου Φλωμπέρ, *Το ταξίδι στη Ρόδο*, εισαγωγή-μετάφραση Τατιάνα Τσαλίκη-Μηλιώνη, Αθήνα 1993. Η επίσκεψη του Φλ. στη Ρόδο έγινε τον Οκτώβριο του 1850.

2. Την ακριβή βιβλιογραφική ένδειξη την οφείλω στον φίλο κ. Αντώνη Αγγελή, διευθυντή της Δημόσιας Βιβλιοθήκης της Ρόδου. Τον ευχαριστώ και από εδώ.

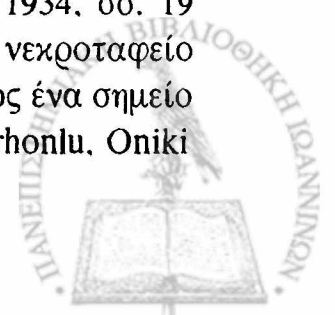

ξενικού πράκτορα στη Ρόδο του βασιλείου Piemonte-Sardegna, οι οποίες καλύπτουν τα έτη 1825-1827· βλ. Ν. Γ. Μοσχονάς, Πηγές της ελληνικής ιστορίας στο κρατικό αρχείο του Τορίνου, στα: *Πρακτικά. Δ΄ Πανελλήνιο Ιστορικό Συνέδριο*. Θεσσαλονίκη 1983, σ. 112.

Για τον περιώνυμο τούρκο διοικητή της Ρόδου (1821-1835) Σουκιούρμπεη ο Παπαχριστοδούλου (σ. 442-454) δίνει πολύ ικανοποιητική εικόνα χάρη στην υπάρχουσα βιβλιογραφία (βασικό το μικρό βιβλίο του Γεράσιμου Δρακίδη) και σε έγγραφα του Ιστορικού Αρχείου Δωδεκανήσου. Πρόσθετα στοιχεία θα βρει κανείς στη νεότερη μελέτη του Εμμ. Κων. Παπαμανώλη, Ο Σουκιούρμπεης ήταν κρυφοχριστιανός; στο: *Αφιέρωμα εις τον μητροπολίτην Ρόδου κκ. Σπυρίδωνα επί τη συμπληρώσει τεσσαράκοντα ετών αρχιερατείας*, Αθήναι 1988, σ. 203-213.

Πιο σημαντικός ίσως από τον Σουκιούρμπεη υπήρξε ο νομάρχης (βαλής) του Αρχιπελάγους Αμπεντίν πασάς, με έδρα τη Ρόδο, κατά τα έτη 1894-1908. Ο ανώτατος αυτός οθωμανός αξιωματούχος, λόγιος, ποιητής, ελληνομαθής και πολύγλωσσος, προσέφερε πολύτιμες υπηρεσίες στη Ρόδο. Αυτός ίδρυσε το πρώτο(:) ελληνικό τυπογραφείο στο νησί, όπου το 1894 τύπωσε και την ποιητική συλλογή του (στα ελληνικά). Εδώ τυπωνόταν και η εβδομαδιαία τουρκο-ελληνική εφημερίδα «Αιγαίο». Περισσότερες λεπτομέρειες βλ. στην τεκμηριωμένη μελέτη του Πλάτωνος Κυπριώτου, Αμπεντίν πασάς, νομάρχης (βαλής) του Αρχιπελάγους (1894-1908), *Δωδεκανησιακά Χρονικά* 2(1973 = 1974) 141-179· πρβλ. και τη νεότερη εργασία του Ντίνου Χριστιανόπουλου. Ο Αμπεντίν πασάς και ένα ελληνικό ποίημά του, *Η Θεσσαλονίκη* 1(1985) 579-584.

Στην περιγραφή των τουρκικών μνημείων της Ρόδου ο Παπαχριστοδούλου (σ. 507-515) είναι αρκετά ενημερωμένος. Η βιβλιογραφία, ωστόσο, ιδίως από τη μεριά των τούρκων επιστημόνων, παρουσιάζει ξεχωριστό ενδιαφέρον, όταν μάλιστα παρατηρείται έντονη προσπάθεια να χρησιμοποιηθεί το ιστορικό παρελθόν στις σύγχρονες εθνικιστικές-επεκτατικές επιδιώξεις του τουρκικού κράτους. Από τις παλαιότερες μελέτες υπενθυμίζω το καλό βιβλίο του Ιταλού Hermes Balducci, *Architettura turca in Rodi*, Milano 1932, που το έχει υπόψη του ο Παπαχριστοδούλου. Το βιβλίο αυτό μεταφράστηκε στα τουρκικά από τον Celâlettin Rodoslu, *Rodos'ta Türk mimarîsi*, Ankara 1945. Αξιόλογη επίσης είναι η εργασία του Vitalis Strumza, *Il «Tecchè» di Murad reis a Rodi* (στη *Rivista delle Colonie Italiane*, anno VIII-p.1 και σε αυτοτελή έκδοση;) Rocca S. Casciano 1934, σσ. 19 και 24 εικόνες εκτός σελιδ. Αναφέρεται και στο τουρκικό νεκροταφείο με τις επιτύμβιες στήλες και επιγραφές. Πληροφοριακό (και ως ένα σημείο προπαγανδιστικό) χαρακτήρα έχουν τα άρθρα του Cengiz Orhonlu, Oniki

Ada' da Türk eserleri ve Türk nüfusu (Τα τουρκικά μνημεία και ο τουρκικός πληθυσμός στα Δωδεκάνησα), *Türk Kültürü* [έκδ. του Ινστιτούτου έρευνας του τουρκικού Πολιτισμού], έτος 2, τχ. 24(1964) 29-34, και του Oktay Aslanapa, Rodos'da Türk eserleri (Τα τουρκικά μνημεία στη Ρόδο), *αυτόθι*, έτος 4, τχ. 42(1966) 531-541. Μεγαλύτερη προσοχή απαιτείται στη χρήση του βιβλίου του τούρκου πρέσβυ Zeki Çelikkol, *Rodos'taki Türk eserleri ve tarihçe* (Ιστορική επισκόπηση και τουρκικά μνημεία της Ρόδου), Ankara 1986, έκδ. της Τουρκικής Ιστορικής Εταιρείας. Πρόκειται για εργασία που βάνουσα διαστρεβλώνει την ιστορική πραγματικότητα και με κυνικό τρόπο εντάσσει τη Ρόδο στην ασιατική υφαλοκρηπίδα. Με το ίδιο πνεύμα και με πιο ωμές επεκτατικές διαθέσεις γράφτηκε από τον Çelikkol και δεύτερο βιβλίο με τίτλο: *İstanköy'deki Türk eserleri ve tarihçe* (Ιστορική επισκόπηση και τουρκικά μνημεία της Κω), Ankara 1990 (ο ίδιος εκδότης). [Βλ. και τις παρατηρήσεις του Παύλου Χιδίρογλου, *Η Θράκη υπό το φως της εθνικής ιδέας των Τούρκων, 1985-1991*, Αθήνα 1992, σ. 20].

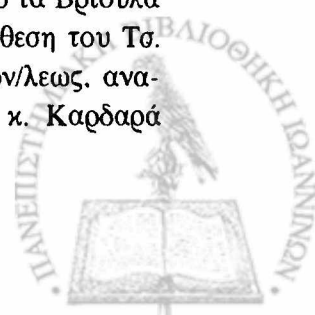
Για τους Ροδίτες της διασποράς (και στο ελληνικό κράτος και έξω από αυτό) δεν έχει συντεθεί καμιά μονογραφία. Ορισμένα στοιχεία μπορεί να αντλήσει κανείς από τις μελέτες του Μιλτιάδη Λογοθέτη. Οι Δωδεκανήσιοι στον κοινοβουλευτικό βίο της Ελλάδας (1821-1981), *Δωδεκανησιακά Χρονικά* 8(1983) 9-218, και: Οι Δωδεκανήσιοι της διασποράς στα χρόνια της τουρκοκρατίας (1821-1912), *αυτόθι* 10(1984) 238-267. Ένα άρθρο ακόμη του Μανώλη Αθανασιάδη με τίτλο: Παρουσία και δράση των Ροδίων στις Ην. Πολιτείες, εφημ. *Μεσημβρινή* της 27.7.1982, σ. 4, είναι πολύ χρήσιμο. Αλλά για τους Ροδίτες και τους Δωδεκανησίους της Αιγύπτου και των Η.Π.Α. θα επανέλθω πιο κάτω (βλ. περίοδος ιταλοκρατίας).

Εδώ θα ήθελα να επιμείνω στην προσωπικότητα και τη δραστηριότητα ενός ικανού Ροδίτη που έχει μείνει σχεδόν άγνωστος ως σήμερα. Ο λόγος, για τον Γεώργιο Α. Τσορμπατζόγλου: γεννήθηκε στη Ρόδο το 1863· πήρε το δίπλωμα του διδάκτορα Νομικής του Πανεπιστημίου Αθηνών· υπηρέτησε ως διερμηνέας στο ελληνικό προξενείο Σερρών (16.8.1883), β' διερμηνέας του ελλην. Γεν. Προξ. Σμύρνης (4.3.1888), διερμ. ελλην. Γεν. Προξ. Φιλιππουπόλεως (27.9.1894-12.11.1894), α' διερμ. ελλην. Γεν. Προξ. Σμύρνης (17.5.1898-6.7.1900), β' διερμ. ελλην. πρεσβείας Κωνσταντινουπόλεως (9.7.1900-15.1.1912), Γενικός πρόξενος Ιεροσολύμων (20.1.1912), Αδριανουπόλεως (31.5.1914), Γένοβας (7.9.1917)· γνώριζε γαλλικά, τουρκικά και ιταλικά· είχε πάρει τα παράσημα του Χρυσού Σταυρού του Σωτήρος, του Ταξιάρχη του Γεωργίου του Α', και τα τουρκικά Μετσηγιέ Δ' τάξεως και Οσμανγιέ Γ' τάξεως [τις σχετικές πληροφορίες τις πήρα από τον φάκελό του στο ιστορικό αρχείο του ελληνικού υπουργείου των

Εξωτερικών σύμφωνα με το φύλλο της ατομικής του κατάστασης που συντάχτηκε στα Ιεροσόλυμα την 20[;]/12.11.1919, ο Τσορμπατζόγλου ήταν έγγαμος και είχε ως προστατευόμενο μέλος τη μητέρα του 80 ετών]. Στα 1904 ο υπουργός των Εξωτερικών Άθως Ρωμάνος τον έστειλε στη Μακεδονία για να μελετήσει την εθνολογική σύσταση της περιοχής, τα προβλήματα του Ελληνισμού, τις επιδιώξεις του πανσλαβισμού και του βουλγαρικού Κομιτάτου (πρβλ. Γενικόν Επιτελείον Στρατού - Διεύθυνσις Ιστορίας Στρατού, *Ο Μακεδονικός Αγών και τα εις Θράκην γεγονότα*, Αθήναι 1979, σ. 131-132, 135). Ο Τσορμπατζόγλου περιήλθε πράγματι τη Μακεδονία (Φεβρουάριος - Ιούλιος 1904) και συνέταξε 15 εκθέσεις που βρίσκονται ανέκδοτες στο παραπάνω αρχείο του υπουργείου Εξωτερικών. [Χάρη στην ευγενική διευκόλυνση της διευθύντριας του αρχείου κ. Δόμνας Δοντά και του παλαιού φοιτητή μου κ. Χρήστου Καρδαρά' έχω στη διάθεσή μου τις εκθέσεις Τσ., τις οποίες και θα εκδώσω προσεχώς]. Σύντομη (και ανεπαρκή) αξιολόγησή τους επιχείρησε ο γιατρός Παντελής Γρ. Βυσσούλης, Εμπιστευτικές εκθέσεις Γ. Τσορμπατζόγλου έτους 1904. Νέο φως στην προσέγγιση και ερμηνεία των γεγονότων του Μακεδονικού Αγώνα, στον τόμο: *Ο Μακεδονικός Αγώνας. Συμπόσιο. Θεσσαλονίκη, Φλώρινα - Καστοριά - Έδεσσα, 28 Οκτωβρίου - 2 Νοεμβρίου 1984*, Θεσσαλονίκη 1987, σ. 177-190. Να σημειώσω ακόμη ότι ο Τσ. συνέταξε ενδιαφέρουσα έκθεση για την Θράκη, την 4.5.1922· περίληψή της βλ. στις Καλ. Παπαθανάση-Μουσιοπούλου, Το Θρακικό Ζήτημα όπως το αναλύει ο διπλωμάτης Γ. Τσορμπατζόγλου. *Θρακικά Χρονικά* 44(1990) 72-73.

Στα στοιχεία για τον Λαϊκό Πολιτισμό (ροδίτικο σπίτι, εγχώριες ενδυμασίες; σ. 518-524) που παρέθεσε ο Παπαχριστοδούλου ως προστεθούν και οι έγκυρες διαπιστώσεις των λαογραφικών μελετών της Λούλας Παπαμανώλη: *Το παραδοσιακό κόσμημα στα Δωδεκάνησα*, Αθήνα 1986 (έκδ. ΕΟΜΜΕΧ)· — Το παραδοσιακό κόσμημα της Δωδεκανήσου, *Δωδεκανησιακά Χρονικά* 11(1986) 279-288· — Ιδιότυπα κεντήματα και υφαντά της ροδίτικης θρησκευτικής ζωής, στο: *Αφιέρωμα εις τον μητροπολίτην Ρόδου κκ. Σπυρίδωνα επί τη συμπληρώσει τεσσαράκοντα ετών*

1. Ο κ. Χρ. Καρδαράς δ.Φ. με πληροφόρησε τελευταία ότι επεσήμανε στο ΑΥΕ δύο εκθέσεις του Γ. Τσορμπατζόγλου, με ημερομηνία 18.3. και 19.12. του 1893, από τα Βρίουλα της Μικράς Ασίας, όπου διηύθυνε το ελληνικό υποπροξενείο. Μια άλλη έκθεση του Τσ. (Κων/λη, 13.8.1903), που υποβάλλει ως β' διεσμ. της ελλην. πρεσβείας Κων/λεως, αναφέρεται στην κυκλοφορία των ελληνικών εφημερίδων στην Τουρκία. Τον κ. Καρδαρά ευχαριστώ και από εδώ θερμότατα.

Αριθ. Μητρ. 150 Β

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟΝ ΕΣΩΤΕΡΙΚΩΝ

ΦΥΛΛΟΝ ΑΤΟΜΙΚΗΣ ΚΑΤΑΣΤΑΣΕΩΣ

Όνομα ατόμου <i>Γεώργιος Α. Τσαρματσόγλου</i> Έτος και τόπος γεννήσεως <i>1863 - εν Ρόδω</i> Τόπος οικογενειακής πολιτείας διαμονή <i>Αθίνας</i> Έγγαμος ή άγαμος <i>έγγαμος</i> Αριθμός φύλου και κατάστατος τέκνων (Νόμ. 1502) Προσωπικότητα μέλη (Νόμ. 1502) <i>μύλων δημοκρονοδός</i>	Όχις Εκκαθάρισις ή πρωτομηνίαις ή κατά εαυτήν
Κλίμας έπισημοποιήσεως ή διοικηθεί <i>οθωμανία, σερβοελληνία</i> Σύμβασις και Σηματ. Υπομονών εις ή άσφαλισίαν Παράβολός εν τη στήται. ύπαρξις	
Τίτλοι αποσπώντων <i>Βιολογία, οθωμανία, Αρμενία, Ελληνική, πανμορφολογία</i> Ξένα γλώσσαι <i>Γαλλική, Τουρκική, Ρουμανία</i> Παράσημα <i>Χενοσάφ, Υποκόπιαι, Βαλκόνιας, Τριεταρχικη, Παράσημα του Α. Τσαρματσή, Μεμβροί, Δ. Βαλκόνιας, Οθωμανογιο, Π. Λαζαρισ</i>	
Η βιβλία έκτεθέντος εάν άρρήθουν κασών των έγγραφών του κομίστου; ή άλλου άπομνή; κατά αίτησιν. <i>Εν Λεσσαυόρμιας ή 20/2 Απριλίου 19</i> Ο βεβητών θάλληλος (Υπογραφή) <i>Α. Α. Καραγιάννης</i>	

Από το ΑΥΕ (Αθήνα)

αρχιερατείας, Αθήνα 1988, σ. 215-222. — Αρχαία και βυζαντινά ονόματα γύρω από τα πήλινα σκεύη του παραδοσιακού ροδίτικου σπιτιού, Δωδεκανησιακά Χρονικά 10(1984) 78-92.

Ιταλοί - Γερμανοί, Άγγλοι

Για την περίοδο της ιταλικής (1912-1943), της γερμανικής (1943-45) και της αγγλικής (1945-1947) κατοχής της Ρόδου, καθώς και για την εγκατάσταση της Ελληνικής Στρατιωτικής Διοίκησης Δωδεκανήσου (31.12.1947), ο Παπαχριστοδούλου δεν χρησιμοποίησε αρχαιολογικό υλικό (το οποίο άλλωστε, το 1960-1970, δεν ήταν προσιτό, αφού δεν είχαν περάσει τα αναγκαία 50 χρόνια). Στηρίχθηκε στη βασικότερη τότε βιβλιογραφία και στις δικές του εμπειρίες.

Για τα παραπάνω χρόνια, βέβαια, οι μελέτες, αυτοτελείς ή σε επιστη-

μονικά περιοδικά, είναι πολυάριθμες. Δεν μπορώ να επεκταθώ σε πλήρη βιβλιογραφική καταγραφή. Αναφέρω τις πιο ουσιώδεις, κατά τη γνώμη μου· πρώτα όμως να διευκρινίσω, ότι η προσέγγιση στα διπλωματικά αρχεία των υπουργείων Εξωτερικών της Ελλάδας, της Ιταλίας, της Γαλλίας, της Μεγάλης Βρετανίας και των Η.Π.Α. (από τα οποία συμβαίνει να έχω συλλέξει αρκετό άγνωστο υλικό) διανοίγει νέες προοπτικές στη μελέτη του Δωδεκανησιακού Ζητήματος (από το 1912), με επίκεντρο, φυσικά, τη Ρόδο.

Έτσι από τις γενικές συνθέσεις ή διδακτορικές διατριβές αξίζει να συμβουλευθεί κανείς του Stephen L. Speronis, *The Dodecanese Islands: A Study of European Diplomacy. Italian Imperialism and Greek Nationalism, 1911-1947*, διατριβή που υποβλήθηκε στο Παν/μιο του Michigan το 1955 (δακτυλογραφημένη σε φωτοκόπια)· του Paul Peter Vouras, *The role of economic-geographic factors in the Destiny of Rhodes*, διατριβή δακτυλόγραφη· εγκρίθηκε το 1956 από το Ohio State University· [αναφέρεται και στην περίοδο της τουρκοκρατίας και στα χρόνια από το 1912 ως το 1954· ο συγγρ. δίνει το βάρος στη γεωγραφική και φυσική κατάσταση του νησιού, στα προϊόντα —γεωργικά-κτηνοτροφικά-ορυκτά—, στη βιοτεχνική παραγωγή, στο εμπόριο, στην αλιεία, στον τουρισμό]· του Ronald John Lagoe, *Greece and the Great Powers: the Question of the Aegean Islands, 1912-1914*, διατριβή στο Ohio University (υποβλήθηκε το 1976· κυκλοφορεί δακτυλόγραφη σε φωτοκ.)· της Athena Macris De Fabo, *The Aegean Island Question and Greece: A Diplomatic History 1911-1914*, διατριβή στο George Washington University· υποβλήθηκε το 1981 (με την ίδια μορφή όπως και οι προηγούμενες)· του S.M. Cole, *Italian Policy in the Eastern Mediterranean, 1912-1923*, διατρ. στο Cambridge το 1976· του Philip John Carabott, *Greece and the Diplomatic History of the Dodecanese Question, 1912-1924*, διατριβή στο King's College, University of London, το 1990. Ο ίδιος προέβη και σε σχετική ανακοίνωση: *The Dodecanese Question 1912-1915*, στο: Συμπόσιο «Η Ελλάδα των Βαλκανικών Πολέμων», 1910-1914 [οργανώθηκε στην Αθήνα από 5 ως 7 Απριλίου 1993, από την Εταιρεία Ελληνικού Λογοτεχνικού και Ιστορικού Αρχείου]· βλ. την περίληψη στο *Πρόγραμμα*, σ. 15· προβλ. και: *Τα Νέα του Ε.Λ.Ι.Α.*, αρ. 30 (Ιανουάριος-Μάρτιος 1993) 3· δημοσιεύθηκε πρόσφατα: Φίλιππος Κάραμποτ, Το Δωδεκανησιακό Ζήτημα. 1912-1915, στον τόμο *Η Ελλάδα των Βαλκανικών Πολέμων. 1910-1914*, Αθήνα 1993, σ. 41-60 (στηρίζεται πιο πολύ σε αγγλικές μαρτυρίες).

Αν και οι προμνημονευθείσες διατριβές δεν έχουν οριστικοποιηθεί σε μορφή κανονικού βιβλίου και παρουσιάζουν αρκετές ελλείψεις, ωστόσο

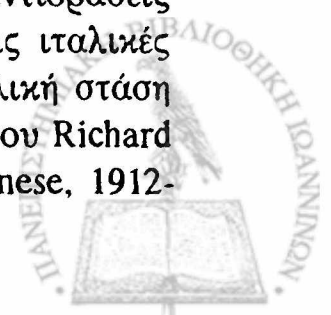

παραμένουν χρήσιμες, ιδίως ως προς την αναζήτηση και αξιοποίηση νέων αρχειακών πηγών. Πρόσθετες βιβλιογραφικές ενδείξεις και κρίσεις για τις τελευταίες προσπάθειες της έρευνας βλ. στον Ζαχαρία Ν. Τσιροπανλή, Στην Κάλυμνο του 1935. Συλλήψεις, εκπατρισμοί, προδοσίες, *Ελληνικά* 38(1987) 98-137 (ιδίως σ. 98-102). Ας αναφερθεί ακόμη το αρχειακό υλικό το σχετικό με τους Έλληνες προξένους της Ρόδου στο άρθρο της Θεμελίνας Καπελλά. Ο ρόλος του ελληνικού προξενείου της Ρόδου στα χρόνια της ιταλικής κατοχής. *Καλυμνιακά Χρονικά* 9 (1990) 93-117.

Ξεχωριστή μνεία απαιτεί το βιβλίο της ρωσίδας Kira Emanuilovna Kirova, *Ital'janskaja ekspansija v Vostočnom Sredizemnomor'e (v načale XX v.)* [Η ιταλική επέκταση στην Ανατολική Μεσόγειο (αρχές 20ού αι.)], Moskva 1973 (έκδοση της Ακαδημίας Επιστημών ΣΣΕ - Ινστιτούτο Παγκόσμιας Ιστορίας). Η συγγραφέας χρησιμοποίησε τις δυτικοευρωπαϊκές εκδεδομένες πηγές, και πιο πολύ τα έγγραφα του αρχείου του υπουργείου των Εξωτερικών της Ρωσίας, του αρχείου του ρωσικού πολεμικού ναυτικού και του Κρατικού ιστορικού αρχείου. Ανάμεσα στα άλλα κεφάλαια (για τα γνωρίσματα της ιταλικής οικονομίας και ιδεολογίας, για τη μετανάστευση και το εμπόριο στην οθωμανική αυτοκρατορία, καθώς και για την εξάρτηση από τις καθολικές δυνάμεις της Δύσης, ακόμη για τη Λιβύη, τη Μικρά Ασία, την Αλβανία, το Μαυροβούνιο, τη σιδηροδρομική γραμμή Δούναβη - Αδριατικής) το πέμπτο είναι αφιερωμένο στα Δωδεκάνησα (σ. 94-117, 283-286 [σημειώσεις]). Το έργο αυτό, άγνωστο στην ελληνική και ευρωπαϊκή βιβλιογραφία, προσφέρει τη δυνατότητα εξέτασης του Δωδεκανησιακού Ζητήματος και από τη ρωσική πλευρά.

Άγνωστη επίσης στους Έλληνες ερευνητές ήταν μέχρι πρότινος (πρβλ. Τσιροπανλής, *ό.π.*, σ. 100-101) η μονογραφία (διδασκ. διατριβή;) του Cesare Marongiu Buonaiuti, *La politica religiosa del Fascismo nel Dodecanneso*, Napoli 1979 (Giannini Editore - Università di Napoli. Quaderni della Facoltà di Scienze Politiche, αρ. 8). Η αξία του βιβλίου είναι αναμφισβήτητη, καθώς στηρίζεται σε πρωτογενές αρχειακό υλικό· αγνοείται πάντως η ελληνική βιβλιογραφία· αυτό προκαλεί έλλειψη συνδυαστικών υπολογισμών σε μερικά καιρία θέματα.

Λίγο μεταγενέστερη, στα ιταλικά πάλι, είναι η εργασία της Rosita Orlandi, *L'occupazione italiana di Rodi e del Dodecanneso, Storia e Politica anno XXI - fasc. I - Marzo 1982*, σ. 1-30, που αναφέρεται στις αντιδράσεις της Αυστρίας και στις θέσεις των άλλων Δυνάμεων προς τις ιταλικές ενέργειες στο Αιγαίο. Ειδικότερα, εξ άλλου, για την αντιιταλική στάση της Μεγάλης Βρετανίας διαθέτουμε την τεκμηριωμένη μελέτη του Richard Bosworth, *Great Britain and Italy's Acquisition of the Dodecanese, 1912-*

1915, *The Historical Journal* 13, n° 4, 1970, σ. 683-705. Στον ίδιο συγγραφέα οφείλομε και το εξαιρετικό βιβλίο που μας ενημερώνει στην εξωτερική πολιτική της Ιταλίας πριν από τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο: *Italy, the Least of the Great Powers: Italian foreign Policy before the First World War*, London - New York, Cambridge University Press, 1979 [για τη Ρόδο και τα Δωδεκάνησα βλ. τις σσ. 299-336].

Στον τομέα της έκδοσης διπλωματικών εγγράφων σπουδαιότατη θέση κατέχει ο ογκώδης τόμος που επιμελήθηκε ο τούρκος ιστορικός Bilâl N. Şimşir, *Ege Sorunu. Belgeler. (Aegean Question. Documents)*, τ. 1 (1912-1913), Ankara 1976 (έκδοση της Τουρκικής Ιστορικής Εταιρείας), σσ. 679. Τα έγγραφα προέρχονται από το αρχείο του υπουργείου των Εξωτερικών της Μ. Βρετανίας (P.R.O.-Foreign Office), από το αρχείο του οθωμανικού υπουργείου των Εξωτερικών και από το αρχείο της οθωμανικής πρεσβείας στο Λονδίνο. Πρόκειται για τεράστιο υλικό που προσφέρεται στους μελλοντικούς ερευνητές για κατάλληλη χρήση.

Από το αρχείο του ελληνικού υπουργείου των Εξωτερικών εκδόθηκαν ή χρησιμοποιήθηκαν κατά καιρούς ενδιαφέροντα διπλωματικά έγγραφα, όπως από τον δημοσιογράφο Κώστα Τσαλαχούρη: *Η οικονομία της Ρόδου. 1925-1935*, Αθήνα 1987 (έκδ. του Εμπορικού και Βιομηχανικού Επιμελητηρίου Ρόδου)· το βιβλίο αυτό, παρά τις οποιεσδήποτε μεθοδολογικές ελλείψεις του, είναι ευπρόσδεκτο για τα πλούσια πρωτότυπα στοιχεία που περιέχει. Ο ίδιος συγγρ. εξέδωσε και έγγραφα αναφερόμενα στον μητροπολίτη Ρόδου Απόστολο Τρύφωνος και στο Αυτοκέφαλο της Δωδεκανησιακής Εκκλησίας (βλ. πιο κάτω).

Ενδιαφέρον επίσης παρουσιάζει η έκθεση του διοικητή Δωδ/σου V. d'Elia (Ρόδος, 30.4.1919) που βρέθηκε στο παραπάνω αρχείο και εκδόθηκε από τον Philip John Carabott, «Φιλελληνικόν κίνημα εν Δωδεκανήσω». Έκθεση του ιταλού στρατιωτικού διοικητή V. d'Elia, *Ιστωρ* τχ. 1 (Μάρτιος 1990) 75-88. Σε προξενικά έγγραφα (από το ελλην. Υπ. Εξωτ.) παραπέμπει, χωρίς να το δηλώνει σαφώς, και ο Παναγιώτης Α. Καρύδας: Συμβολή στη νεώτερη ιστορία της Ρόδου βάσει αυθεντικών στοιχείων που για πρώτη φορά έρχονται στη δημοσιότητα [αναφέρονται στην εφημ. «Νέα Ρόδος» και στους Ροδίτες δημοσιογράφους Γεώργ. Κοκκίδη και Εμμ. Πολεμικό], *Ο Δρόμος* τχ. 17-18 (Δεκέμβριος 1983) 49-50. Από το ίδιο αρχείο προέρχονται και τέσσερα έγγραφα του 1935 που εξέδωσε ο Τσιρπανλής, *ό.π.*, σ. 135-137.

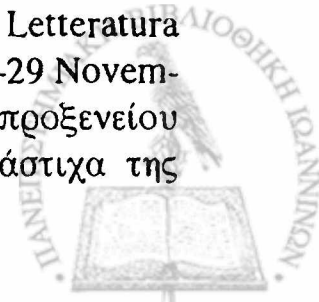
Το κεφάλαιο για τον συστηματικό ιταλικό εποικισμό της Ρόδου και των άλλων νησιών (κυρίως της Κω και της Λέρου) εμπλουτίζεται, εκτός από όσα μνημονεύει ο Τσαλαχούρης στο παραπάνω βιβλίο του, χάρη στην

έρευνα του Émile Y. Kolodny, *La population des îles de la Grèce*, τ. 1, Aix-en-Provence 1974, σ. 229-235 (χάρτες F17, F18)· εξίσου ενδιαφέρον είναι και το άρθρο του Μιχάλη Μαριά, Αποικιοκρατική πολιτική των Ιταλών στα Δωδεκάνησα. Η περίπτωση του Ρεβεράγνο, *Ο Δρόμος* τχ. 16 (Φεβρουάριος 1983) 24-29.

Η αντίσταση και οι αντιδράσεις των Ροδίων και γενικά των Δωδεκανησίων, τόσο αυτών που είχαν μείνει στα νησιά όσο και των αποδήμων (στην Αίγυπτο και στις Η.Π.Α. πιο πολύ) κατά των Ιταλών, έχουν αφήσει ζωηρή τη μνήμη τους σε πληθώρα δημοσιευμάτων. Η μονογραφία του δασκάλου Φώτη Κυπριώτη, *Δωδεκανησιακή εθνική αντίσταση στα χρόνια της ιταλο-γερμανο-αγγλοκρατίας, 1912-1948*, Ρόδος 1988, σσ. 500, περιέχει πολύ χρήσιμο υλικό που με ενάργεια αποδίδει το κλίμα των δύσκολων χρόνων της δουλείας και της τρομοκρατίας. Άλλες μικρότερες μελέτες είναι του Πλάτωνος Κ. Κυπριώτου, Οι ενέργειες της Δημογεροντίας Ρόδου κατά τα πρώτα έτη της ιταλικής κατοχής, 1912-14, *Δωδεκανησιακά Χρονικά* 7(1978=1979) 173-233, και: Η δράση των δημογερόντων της ελληνικής ορθοδόξου κοινότητας Ρόδου κατά τα πρώτα έτη της ιταλικής κατοχής, 1912-1914, *αυτόθι* 9(1983) 95-136· βλ. ακόμη Γ. Θ. Βεργωτή, Η προσπάθεια ενώσεως των Ροδίων με την Ελλάδα το έτος 1913 και η διεθνής πολιτική, *αυτόθι* 7(1978=1979) 90-109. Σε άμεση συνάρτηση με την αντίσταση του δωδεκανησιακού λαού βρίσκεται και η θέση της ελληνικής κυβέρνησης, ιδιαίτερα του μεγάλου πολιτικού Ελευθερίου Βενιζέλου· βλ. λεπτομέρειες στον Εμμανουήλ Μ. Μελά, Ο Βενιζέλος και τα Δωδεκάνησα, *Δωδεκανησιακά Χρονικά* 6(1977=1979) 273-352, και τις αναμνήσεις του Ιωάννη Ε. Γκίκα, *Ο Μουσολίνι και η Ελλάδα*, Αθήναι 1982, σ. 131-154. Για τις πατριωτικές ενέργειες των Δωδεκανησίων της Αιγύπτου έχουμε το μικρό βιβλίο του Μηνά Ν. Αρετού, *Η Δωδεκανησιακή νεολαία Αιγύπτου. Το χρονικό μιας πατριωτικής οργανώσεως*, Αθήναι 1970, σσ. 55, καθώς και τις προσωπικές εκτιμήσεις του Παντελή Καστρουνή, Η ιστορία του Δωδεκανησιακού Αγώνος εις την Αίγυπτον (1912-1925), *Δωδεκανησιακά Χρονικά* 4(1975=1978) 222-314.

Σε εκδεδομένες και ανέκδοτες πηγές στηρίζεται η σύντομη μελέτη του Euthymios Suloghiannis, Il «Comitato Esecutivo Centrale Ellenico» in Egitto e la sua lotta per la liberazione del Dodecaneso (1925-1947), *Ιταλοελληνικά. Rivista di cultura greco-moderna* 1 (Napoli 1988) 197-208. [Atti del Convegno Internazionale «Cento anni d'insegnamento di Lingua e Letteratura Greco-Moderna nell'Istituto Universitario Orientale», Napoli, 26-29 Novembre 1984]. Έχει επισημανθεί εξ άλλου στο αρχείο του γενικού προξενείου της Ελλάδας στην Αλεξάνδρεια τμήμα με έγγραφα και κατάστιχα της

Ροδιακής Αδελφότητας της πόλης αυτής και περιχώρων: Ε. Θ. Σουλογιάννης, Αρχειακές και άλλες πηγές για την ιστορία των Ελλήνων στην Αλεξάνδρεια τα τελευταία 150 χρόνια, στα: *Πρακτικά. Δ΄ Πανελλήνιο Ιστορικό Συνέδριο*, Θεσσαλονίκη 1983, σ. 123.

Για τη δραστηριότητα των Δωδεκανησίων της Αμερικής (πρβλ. και πιο πάνω) το τελευταίο βιβλίο του Μανώλη Αθανασιάδη, *Η Δωδεκανησιακή νεολαία Αμερικής και η συμβολή της στην απελευθέρωση της Δωδεκανήσου*, Αθήναι 1987 (έκδοση Εθνικού Δωδεκανησιακού Συμβουλίου Αμερικής), σσ. 128, καλύπτει ικανοποιητικά την προγενέστερη βιβλιογραφία και εξασφαλίζει ελεγμένες μαρτυρίες.

Ως προς τη συμμετοχή των Δωδεκανησίων στον β΄ παγκόσμιο πόλεμο και στην αντίσταση κατά των κατακτητών αξιομνημόνευτες είναι οι συστηματικές προσπάθειες, για τη συγκέντρωση γραπτού και προφορικού υλικού, που ανέλαβε με δικά του έξοδα ο γιατρός Γ. Μ. Τσουκαλάς: *Δωδεκάνησος. Εθνική αντίσταση 1940-1945*, Αθήνα 1989, σσ. 110, και: *Η Δωδεκάνησος στην εθνική αντίσταση 1940-1945*, Αθήνα 1991, σσ. 269.

Δεν είναι μικρό το έντυπο υλικό το αφιερωμένο στο πρόβλημα για το Αυτοκέφαλο της Εκκλησίας της Δωδεκανήσου με κύριο πρωταγωνιστή τον Ρόδου Απόστολο Τρύφωνος (11.6.1913 - 8.6.1946): τα *Απομνημονεύματα* μάλιστα του αρχιερέα αυτού που κυκλοφόρησαν στην Αθήνα το 1947, σε δύο τόμους, θα προκαλέσουν συζητήσεις και αμφισβητήσεις. Από τις σχετικές μελέτες (που δημοσιεύθηκαν μετά το 1972) μπορώ να αναφέρω του Ιπποκράτη Φραγκόπουλου, *Η αντίσταση του Καλυμνιακού λαού στην ιταλική προσπάθεια για το Αυτοκέφαλο της Εκκλησίας της Δωδεκανήσου*, *Δωδεκανησιακά Χρονικά* 8(1983) 251-264, του Νικολάου Μ. Κεχαγιά - Ναίθωνα, *Το Αυτοκέφαλο και η αλληλογραφία του Ιωάννη Ν. Καζούλλη με το δικηγόρο Σ. Οικονόμου*, *αυτόθι* 12(1987) 219-228, του ίδιου, *Ο πρωτοσύγκελλος της Ρόδου* [ενν. ο Απόστολος Δ. Παπαϊωάννου], Αθήνα-Γιάννινα 1987 (εκδ. «Δωδώνη»), ιδίως σ. 26-29. Στο Αυτοκέφαλο, αλλά και γενικότερα στο ιταλικό καθεστώς της Δωδεκανήσου, αναφέρεται το βιβλίο του Μητροπολίτου Καρπάθου-Κάσου Αποστόλου [του Παπαϊωάννου], *Το χρονικόν της ιταλοκρατίας της Ρόδου*, Αθήναι 1973, σσ. 283 (ιδίως σ. 35-43). Ο ιστορικός οφείλει να λάβει υπόψη του το βιβλίο αυτό, γιατί ο συγγραφέας του έζησε στη Ρόδο την εποχή εκείνη, πήρε μέρος σε σημαντικά γεγονότα και προσάγει άγνωστα έγγραφα. Τελευταία δημοσιεύθηκαν σε ροδιακές εφημερίδες άρθρα αναφερόμενα στον θετικό ή αρνητικό ρόλο του Αποστόλου Τρύφωνος για το Αυτοκέφαλο. Πρόκειται για αρθρογραφία αρκετά χρήσιμη, που επιπλέον καταδεικνύει την ευαισθησία των Ροδίων για το ιστορικό παρελθόν τους. Συγκεκριμένα,

έχω υπόψη μου τα άρθρα των: Κυριάκου Μ. Φίνα (*Η Ροδιακή* 8.5.1991), Γιώργου Παντελίδη (*αυτόθι*, 12.5.1991), Αθηναγόρα Θ. Κωνσταντινίδη (*Η Δημοκρατική της Ρόδου* 9., 11. και 27.6.1991), Σταμ. Αθ. Καζούλλη (*Η Ροδιακή* 5., 26., 29., 30. 5. και 26.6.1991). Στα εκτενή άρθρα του ο Καζούλλης ελέγχει κενά και αντιφάσεις στα Απομνημονεύματα του Αποστόλου, με βάση έγγραφα κυρίως από το αρχείο του ελλην. Υπ. Εξωτ., τα οποία προ ετών είχε δημοσιεύσει ο Κ. Τσαλαχούρης (πρβλ. πιο πάνω) στον τοπικό Τύπο (της Ρόδου), σε πολλές συνέχειες (εφημ. *Πρόσδος* από 6.7.1980 ως 9.7.1980 για τα γεγονότα του 1935 στην Κάλυμνο· από 10.7.1980 ως 20.7.1980 για το Αυτοκέφαλο, και σε άλλα φύλλα ως και τον Απρίλιο του 1981: υπόδειξη του κ. Σταμάτη Καζούλλη). Όλα αυτά, καθώς και άλλα, περιλαμβάνονται τώρα στο πρόσφατο βιβλίο του Κ. Τσαλαχούρη, *Το Αυτοκέφαλο της Εκκλησίας της Δωδεκανήσου. 1924-1929. Από τα αρχεία του υπουργείου των Εξωτερικών της Ελλάδος*, Αθήνα 1992, σσ. 400. Για το ίδιο θέμα σημαντική πηγή παραμένει και η μαρτυρία του αρχιεπισκόπου Αθηνών Χρυσάνθου: *Ο αρχιεπίσκοπος Αθηνών Χρυσάνθος ο από Τραπεζούντος και η εθνική και εκκλησιαστική δράσις του. 1926-1949* (εκ του αρχείου του), υπό Γεωργίου Ν. Τασούλη, τ. 2, Αθήναι 1972, σ. 123-132, 135-149¹.

Ένα άλλο κεφάλαιο της περιόδου της ιταλοκρατίας, ανερεύνητο ως σήμερα, είναι το αναφερόμενο στην άφιξη των *Μικρασιατών προσφύγων* στη Ρόδο μετά την καταστροφή του 1922 και στην ένταξή τους στη ροδιακή κοινωνία. Να σημειώσω ότι υπολογίζεται να κατέφυγαν στη Ρόδο (ως τον Οκτώβριο του 1922) 15.000 πρόσφυγες, από τους οποίους 1.000 περίπου από τη Σμύρνη, 8.700 από την Αττάλεια, 5.110 από τα Μούγλα, τη Μάκρη, το Σαγιάνιο, την Αλάγια, και οι υπόλοιποι από τα Μύρα Φοίνικος και τις άλλες πόλεις της απέναντι μικρασιατικής παραλίας. Οι ντόπιοι Ροδίτες υποδέχθηκαν με προθυμία τους κατατρεγμένους αυτούς

1. Ας μου επιτραπεί να προαναγγείλω ότι ετοιμάζω τη δημοσίευση ανεκδότων εγγράφων (ιταλικών, γαλλικών, αγγλικών, ελληνικών) που αναφέρονται στην ιταλοκρατία στα Δωδεκάνησα· πολλά από τα έγγραφα αυτά αποκαλύπτουν ενδιαφέρουσες πλευρές και του Αυτοκεφάλου. Μικρή συλλογή εγγράφων σχετικών με το θέμα βρίσκεται και στο *Ιστορικό Αρχείο Μακεδονίας* (στη Θεσσαλονίκη) με την ένδειξη: ΑΕΕ-Συλ. 11/ΑΒΕ 15. Πρόκειται για αντίγραφα επισήμων εγγράφων, τα οποία κατέθεσε στο παραπάνω Αρχείο ο Δωδεκανήσιος γιατρός Βασίλειος Ν. Τσαβαρής (βλ. την επιστολή του από Αλεξανδρούπολη, 28.1.1961, προς τον τότε πρόεδρο του Ιστορ. Αρχ. Μακ. μητροπολίτη Θεσσαλονίκης κκ. Παντελεήμονα). Παραθέτω πανομοιότυπο ενός από τα έγγραφα αυτά.

Έλληνες και ανέλαβαν τη συντήρησή τους· βλ. τις πληροφορίες της *Εκκλησιαστικής Αλήθειας* (Κων/λεως) 42 τχ. 44(5.11.1922) 428· πρβλ. και τις εκδηλώσεις του Γυμναστικού Συλλόγου «Διαγόρας»: Μανώλης Δ. Παπαϊωάννου, *Διαγόρας ολυμπιονίκης ο Ρόδιος. Γυμναστικός Σύλλογος «Διαγόρας»*, Αθήνα 1983 [βλ. επισήμανση στο περ. *Ο Δρόμος* τχ. 16 (Φεβρουάριος 1983) 35].

Τα τελευταία χρόνια παρατηρείται μια αξιόλογη προσπάθεια στη Ρόδο να μεταφραστούν ιταλικά βιβλία του μεσοπολέμου, ιστορικού και γενικά επιστημονικού περιεχομένου, για να γίνουν προσιτά στο ευρύτερο φιλομαθές κοινό. Έτσι ο δικηγόρος Μανώλης Δ. Παπαϊωάννου μετέφρασε τη σπάνια «Διοικητική και στατιστική Επετηρίδα του έτους 1922», για τα Δωδεκάνησα, που είχε καταρτίσει ο Ermanno Armao. Το βιβλίο, πριν καλά καλά κυκλοφορήσει, είχε αποσυρθεί με εντολή του Mario Lago: *Ρόδος και νεώτερα κείμενα. 2. Annuario amministrativo e statistico per l'anno 1922, a cura del dott. Ermanno Armao*, μετάφραση-παρουσίαση Μ. Δ. Παπαϊωάννου, Αθήνα-Γιάννινα 1990 (εκδόσεις «Δωδώνη»), σσ. 330. Ο μεταφραστής πλαισιώνει το κείμενό του με φωτογραφίες προσώπων και τόπων ιστορικής σημασίας· προσθέτει ακόμη (σ. 252-260) μια αναφορά του ιταλού κυβερνήτη Δωδ/σου De Bosdari (Ρόδος, 6.11.1922), σε μετάφραση, η οποία προέρχεται από το αρχείο του ελλην. Υπ. Εξωτ. (παραχώρηση του Κ. Τσαλαχούρη: σ. 15 σημ. 2). Πιστεύω ότι ο αναγνώστης του ενδιαφέροντος αυτού βιβλίου θα ικανοποιείτο αν του δινόταν και ένα βιογραφικό σημείωμα του ιταλού διπλωμάτη και συγγραφέα πολλών βιβλίων και μελετών για τη βενετοκρατούμενη ή φραγκοκρατούμενη ελληνική Ανατολή. Ας διευκρινίσω ότι ο Armao (γενν. στο Κορδελιό [της Σμύρνης] την 14.10.1887 — πέθ. στο Alassio [της ΒΔ Ιταλίας] την 7.3.1976) είχε και πλουσιότατη βιβλιοθήκη, η οποία διατηρείται σήμερα στη βιβλιοθήκη του Υπ. Εξωτ. της Ιταλίας· βλ. το συλλογικό έργο: *La formazione della diplomazia nazionale (1861-1915). Repertorio bio-bibliografico dei funzionari del Ministero degli Affari Esteri*, Roma 1987 (έκδ. Università degli Studi di Lecce - Dipartimento di Scienze Storiche e Sociali), σ. 24.

Στην ίδια με την παραπάνω σειρά που εγκαινίασε ο Παπαϊωάννου ανήκει και το βιβλίο για τον ιταλό έφορο Αρχαιοτήτων Δωδεκανήσου Amedeo Maiuri (1914/1916-1924): *Ρόδος και νεώτερα κείμενα. 3. Amedeo Maiuri, Dall'Egeo al Tirreno*, μετάφραση-παρουσίαση Μ. Δ. Παπαϊωάννου, Αθήνα-Γιάννινα 1991 (εκδ. «Δωδώνη»), σσ. 271. Εδώ, εκτός από έργα του Maiuri, γοητευτικά πράγματι και ενημερωτικά για τη δουλειά των ιταλών αρχαιολόγων στη Ρόδο και τα Δωδεκάνησα, περιλαμβάνονται: αναμνήσεις της κόρης του Maiuri· κρίση του Τρ. Ευαγγελίδη για βιβλίο του Maiuri

S E G R E T O

MGR. Apostolo, Motr/lita di Rodi, mi ha pregato di comunicare a Vostra Eccellenza che sarebbe bene che Ella, appena rientrata a Rodi, pubblicasse un Decreto per dichiarare subito l'emancipazione delle scuole delle Metropoli, salvo a sistemare poi il funzionamento con ulteriori decreti e regolamenti. MGR. Apostolo desidera tale decreto sia per far vedere al Patriarcato Ecumenico che già si procede all'applicazione del trattato di Losana, sia per poter dire a suo tempo che la questione delle scuole fu perduta non per colpa sua ma per colpa della S. Sinodo, il quale non accennava di risolvere la questione dell'autocefalia. Ed una volta pubblicato il Decreto, ha concluso MGR. Apostolo, il Governo dirà di non poterlo più revocare per ragioni di dignità dello stato e così la questione delle scuole sarà risolta secondo il desiderio del R. Governo.

MGR. Apostolo mi ha infine confidato di avere, nelle sue lettere agli amici del B. Sinodo, fatto presentire l'eventualità di un indizio di provvedimenti in applicazione del trattato di Losanna, e quindi, la pubblicazione del predetto decreto non solo troverà gli ambienti del Patriarcato Ecumenico preavvertiti, ma altresì contribuirà alla concessione dell'autocefalia.

Rodi 11,3 Febbraio 1925

Con ossequio,

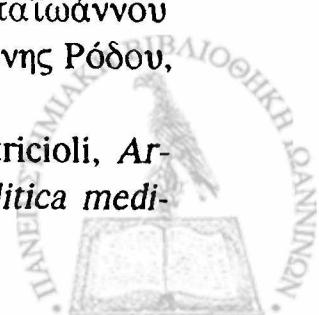
F/vo Mancuso Pietro

Ιστορικό Αρχείο Μακεδονίας: ΑΕΕ-Συλ. 11/ΑΒΕ 15

[Ρόδος. 3.2.1925.- Ο Pietro Mancuso, διερμηνέας της ελληνικής γλώσσας, προς τον ιταλό διοικητή της Δωδεκανήσου Mario Lago. Απόρρητο. Αναφέρεται η επιθυμία του Μητροπολίτη Ρόδου Αποστόλου Τρύφωνος, να δημοσιεύσει ο Lago διάταγμα, σύμφωνα με το οποίο θα έπρεπε τα ελληνικά σχολεία να αποσπασθούν από τις ορθόδοξες εκκλησιαστικές αρχές. Και τούτο, για να αντιληφθεί το Οικουμενικό Πατριαρχείο ότι ήδη προχωρεί η εφαρμογή των συμφωνηθέντων στη συνθήκη της Λοζάνης, αλλά και για να μπορεί ο Απόστολος εν καιρώ να ισχυρισθεί ότι η υπόθεση των σχολείων χάθηκε όχι εξ αιτίας του μα εξ αιτίας της Ιεράς Συνόδου, επειδή αυτή δεν θέλησε να συγκατατεθεί στο Αυτοκέφαλο]

άρθρα του αρχαιολόγου Giulio Jacopi (διαδόχου του Maiuri) και του Συμιακού λογίου Δημοσθένη Χαβιαρά· επιστολές του Maiuri προς τον Χαβιαρά· άρθρα του Luciano Laurenzi (εφόρου επίσης Αρχαιοτήτων Ρόδου) και του Αχιλλέα Κωνσταντινίδη. Και η δουλειά αυτή του Παπαϊωάννου νομίζω πως συμβάλλει θετικά στη γνωριμία της ιταλοκρατούμενης Ρόδου, ιδιαίτερα στον πολιτιστικό-αρχαιολογικό τομέα.

Στην ίδια κατεύθυνση βαδίζει και το βιβλίο της Marta Petricoli, *Archeologia e Mare Nostrum. Le missioni archeologiche nella politica medi-*

terranea dell'Italia. 1898/1943, Roma 1990 (Valerio Levi editore). Στις σελ. 149-167 η συγγρ., με βάση ανέκδοτα έγγραφα από τα Κεντρικά Κρατικά Αρχεία (Archivio Centrale dello Stato) και το αρχείο του ιταλ. Υπ. Εξωτ., φωτίζει τον στενό δεσμό των πολιτικών επιδιώξεων και σκοπιμοτήτων με το ανασκαφικό έργο των αποστελλομένων στη Ρόδο αρχαιολόγων, όπως του Gerola, του Maiuri κ.ά. Επισημαίνονται τα διατιθέμενα χρηματικά μέσα, καθώς και οι έντονες αντιδράσεις της Ελλάδας (και του ελληνικού Τύπου), της Μεγάλης Βρετανίας, της Γαλλίας, ακόμη και της Τουρκίας, για τις διενεργούμενες ανασκαφές και αναστηλώσεις. Τα προσαγόμενα τεκμήρια στο βιβλίο της Petricioli είναι πολύ χρήσιμα για να σχηματίσουμε κάποια αντικειμενικότερη εικόνα της λειτουργίας της αρχαιολογικής ιταλικής υπηρεσίας.

Δεν είναι όμως μόνο το αρχαιολογικό έργο των Ιταλών που προκαλεί το ενδιαφέρον της σύγχρονης έρευνας. Άφησαν και κτίρια, δημόσια ή ιδιωτικά, που μαρτυρούν την παρουσία της ιταλικής διοίκησης στη Ρόδο και στα άλλα νησιά. Χάρη στην εμπειριστατωμένη μελέτη του καθηγητή Αντώνη Κ. Αντωνιάδη, *Η αρχιτεκτονική των Ιταλών στα Δωδεκάνησα, Ο Δρόμος* τχ. 17-18 (Δεκέμβριος 1983) 20-30, μπορούμε με βεβαιότητα να αντιληφθούμε την αισθητική των οικοδομικών συνόλων που δεν έχουν χάσει ως σήμερα τη λειτουργικότητά τους.

Στα τελευταία χρόνια της ιταλοκρατίας και στην πολυσυζητημένη προσωπικότητα του ιταλού διοικητή De Vecchi είναι αφιερωμένο το πρόσφατο βιβλίο του Μανώλη Δ. Παπαϊωάννου, *Ρόδος και νεώτερα κείμενα*. 4. *Cesare Maria De Vecchi. Memorie*, Ρόδος 1992 (εκδόσεις «Νέα Γραμμή»), σσ. 327. Και ο τόμος αυτός περιέχει πλούσιο υλικό από ποικίλα ιταλικά δημοσιεύματα.

Για το δικαιικό καθεστώς επί ιταλοκρατίας ως και μετά την Ένωση θεμελιώδες παραμένει, ύστερα και από τη δεύτερη έκδοσή του, το βιβλίο του Παύλου Βασ. Θεοδωροπούλου, *Το ισχύον εν Δωδεκανήσω δίκαιον*, β' έκδοσις επηυξημένη και βελτιωμένη, Αθήναι 1981 (εκ του εθνικού τυπογραφείου), σσ. 631. Δεν έχει χάσει, εξ άλλου, τη χρησιμότητά της η διδακτορική διατριβή του δικηγόρου Σεβαστού Ι. Χατζησεβαστού, *Αστικόν Δίκαιον εις Νοτίους Σποράδας επί τουρκοκρατίας και ιταλοκρατίας. Συμβολή εις την μελέτην του Μεταβυζαντινού Δικαίου*, Αθήναι 1977, σσ. 217.

Για την περίοδο της γερμανοκρατίας, της αγγλοκρατίας, της ελληνικής στρατιωτικής Διοίκησης και της ελλην. Γενικής Διοίκησης Δωδ/σου (ως το 1954, οπότε ιδρύεται η Νομαρχία Δωδ/σου) η βιβλιογραφία είναι πολύ περιορισμένη· υπάρχουν, βέβαια, τα πεπραγμένα και οι οικείες εφημερίδες

(βλ. τα λήμματα στου Ν. Γ. Μαυρή, *Δωδεκανησιακή βιβλιογραφία*, τ. 2, Αθήναι 1974, σ. 107-110)· συνθετική μελέτη δεν έχει γίνει ακόμη. Υπενθυμίζω ότι στο ιστορικό αρχείο Δωδ/σου διατηρείται ανέκδοτο υλικό για τα χρόνια της αγγλικής κατοχής (βλ. πιο πάνω), ενώ η έρευνα στο P.R.O. - Foreign Office πιστεύεται ότι θα αποδώσει καρπούς. Ως πηγή υψηλού βαθμού αξιοπιστίας θεωρώ την έκθεση για την κατάσταση στα Δωδ/σα που συνέταξε ο διπλωμάτης Θ. Χρυσανθόπουλος: Απόρρητον. Σημείωμα επί των ζητημάτων αρμοδιότητας γραφείου εξωτερικών υποθέσεων Διοικήσεως Δωδεκανήσου (1948). *Δωδεκανησιακά Χρονικά* 9(1983) 9-58. Και για την πρόσφατη ιστορία της Ρόδου ή της Δωδεκανήσου, καθώς και για το καθεστώς των νησιών κατά και μετά τον β' παγκόσμιο πόλεμο, Τούρκοι ιστορικοί, πολιτικοί, διπλωμάτες και ποιητές έχουν εκφράσει απόψεις και αισθήματα που δεν αντέχουν ούτε στη λογική ούτε στην ιστορική πραγματικότητα. Με πολλές επιφυλάξεις, λοιπόν, θα πρέπει ο επιστήμονας να προσεγγίζει την τουρκική βιβλιογραφία, όπως π.χ. το άρθρο του Cengiz Orhonlu, Oniki Ada meselesi (Το Δωδεκανησιακό Ζήτημα), στο περ. *Türk Kültürü* έτος 2, τχ. 23 (Eylül 1964) 1-5, ή τη μελέτη του Şerafettin Turan, Rodos ve 12 Ada'nin Türk hâkimiyetinden çikisi (Η διένεξη για την τουρκοκρατούμενη Ρόδο και τα Δωδεκάνησα), στο περ. *Belleten* (έκδ. του Ιδρύματος της τουρκικής ιστορίας) 29, αρ. 113-116 (1965) 77-119 (αναφορά στον όρο Δωδ/σα, στην περίοδο της τουρκοκρατίας [πληθυσμός - φόροι], της ιταλοκρατίας και στην ενσωμάτωση με την Ελλάδα)· προβλ. και το πρόσφατο βιβλίο του Χουσεϊν Παζαρτζί, *Το καθεστώς αποστρατιχοποίησης των νήσων του Ανατολικού Αιγαίου*, μετάφραση: Αλέξης Αλεξανδρής. — Κ. Π. Οικονομίδης, *Το νομικό καθεστώς των ελληνικών νησιών του Αιγαίου. Απάντηση σε τουρκική μελέτη*. Αθήνα 1989 (εκδόσεις «Γνώση»), σσ. 205. Ενημερωτικό χαρακτήρα έχει και το δημοσίευμα: *Ο τούρκος πρόεδρος κ. Τ. Οζάλ και η ελληνική Δωδεκάνησος. Συζήτηση στρογγυλής τραπέζης*. Αθήνα 1991 (έκδ. Πολιτιστικού ιδρύματος Δωδεκανήσου «Κλεόβουλος ο Λίνδιος»), σσ. 78.

Για την καιροσκοπική στάση της Τουρκίας κατά τον β' παγκ. πόλεμο και τις βλέψεις της προς τα Δωδ/σα αξίζει να διαβάσει κανείς το τεκμηριωμένο, και σε πολλά αποκαλυπτικό, βιβλίο του Frank G. Weber, *Ο επιτήδειος ουδέτερος. Η τουρκική πολιτική κατά τον β' παγκόσμιο πόλεμο. Στόχοι: Δωδεκάνησα - Κύπρος - Ανατολικό Αιγαίο - Ιράκ - Συρία - Κριμαία - Καύκασος*, Αθήνα 1983, σσ. 311.

Από την τουρκική ποίηση, ανάμεσα σε άλλα, είναι γνωστή πιο πολύ η ποιητική συλλογή του Şükri Elçin, *Adalara Destanlar* (Ωδές ή έπη για τα νησιά), Ankara 1978, σσ. 43. Ο ποιητής νοσταλγεί τα «τουρκικά» νησιά

του Αιγαίου που τώρα ανήκουν στην Ελλάδα· εκφράζει όμως την ελπίδα για σύντομη ανακατάληψή τους. Έχομε δηλ. ένα τυπικό παράδειγμα χρησιμοποίησης της ποίησης για πολιτική προπαγάνδα ιμπεριαλιστικού περιεχομένου· βλ. λεπτομέρειες στου Ζαχαρία Ν. Τσιρπανλή, Τουρκικά ποιήματα για την Κω και άλλα νησιά του Αιγαίου, περ. *Παραμεθόριος* τχ. 10 (Νοέμβρης 1982) 10-12, όπου και βιβλιογραφία. Ειδικότερα, στη Ρόδο αναφέρονται τα ποιήματα «Μην ανοίξει τα πανιά του» και «Στο βουνό του Κοζάν»· μετάφραση στα ελληνικά βλ. στη *Βαλκανική Βιβλιογραφία* 6(1977), *Παράρτημα*, Θεσσαλονίκη 1981, σ. 241, 246, και Γιάννης Μαγκριώτης, *Ο επεκτατισμός στην τουρκική ποίηση*, Αθήνα 1991, σ. 78-80.

Το άρθρο, τέλος, της Michèle Nikolas, Une communauté musulmane de Grèce. (Rhodes et Kos), *Turcica* 8/1 (1976) 58-69, γράφτηκε με βάση τις προσωπικές εντυπώσεις της συγγρ., χωρίς ακριβή τεκμηρίωση (η παράθεση μερικών τίτλων δεν προσφέρει επιστημονική κατοχύρωση)· οι διαπιστώσεις της για την ιταλική πολιτική απέναντι στους μουσουλμάνους της Ρόδου αποδεικνύονται εσφαλμένες, ενώ οι παρατηρήσεις για τον τρόπο της ζωής τους δεν αντέχουν στη σύγκριση με την πραγματικότητα.

Από τις πρόσφατες συνθετικές παρουσιάσεις των ιστορικών τυχών της Ρόδου και της Δωδεκανήσου για τα χρόνια από το 1912 και έπειτα ξεχωρίζω δύο που γράφτηκαν με σαφήνεια και με γνώση της κυριότερης βιβλιογραφίας· δεν αντιμετώπισαν, βέβαια, ανοικτά από καιρό προβλήματα ούτε κατέφυγαν σε αρχειακή τεκμηρίωση. Και οι δύο πάντως διατηρούν τη χρησιμότητά τους. Η μία είναι του Εμμανουήλ Γ. Πρωτοψάλτη, Το Δωδεκανησιακόν Ζήτημα και η εξέλιξίς του μέχρι σήμερον, *Δωδεκανησιακά Χρονικά* 4(1975=1978) 155-181, και η δεύτερη, του Σπυρίδωνος Λουκάτου, Δωδεκάνησα: (κεφάλαιο) στην *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. 15, Αθήναι 1978, σ. 460-472, 521 (περιορισμένη βιβλιογραφία).

Η παραπάνω «περιήγηση» σε πηγές και βοηθήματα, συνοδευόμενη και από την επισήμανση των θεμάτων που αναμένουν τη μελλοντική έρευνα, ελπίζω να διευκολύνει τους μελετητές της νέας γενιάς.

Π Α Ρ Α Ρ Τ Η Μ Α
ΤΟ ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΕΡΓΟ ΤΟΥ ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΟΥ Ι. ΠΑΠΑΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΟΥ

Παρατίθεται εδώ συστηματική ανάλυση του έργου του Παπαχριστοδούλου. Πρόκειται για κείμενο ομιλίας μου, διαφοροποιημένο σε μερικά σημεία, που έγινε στο Δημοτικό Θέατρο της Ρόδου την 24.5.1992, ύστερα από πρόσκληση της Στέγης Γραμμάτων και Τεχνών Δωδεκανήσου, προς την οποία εκφράζω θερμές ευχαριστίες.

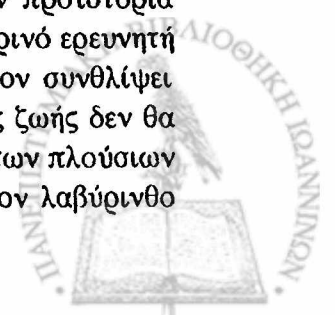
Στα 1987, στο αφιέρωμα του περιοδικού *Ονόματα* (11, 1987, σ. 10) για τον Χριστόδουλο Παπαχριστοδούλου, είχα σημειώσει πως το έργο του ακάματου Ροδίτη Φιλολόγου δεν είχε σβήσει μέσα στον χρόνο· αντίθετα, ο χρόνος το καταξίωσε και το έθεσε «εις κεφαλήν γωνίας». Σήμερα, 20 ολόκληρα χρόνια μετά την έκδοση της «Ιστορίας της Ρόδου από τους προϊστορικούς χρόνους έως την Ενσωμάτωση της Δωδεκανήσου (1948)», διαπιστώνω πως το βιβλίο αυτό — αποκορύφωμα της επιστημονικής δουλειάς του Παπαχριστοδούλου— συνεχίζει σαν ζωντανός οργανισμός να εμπλουτίζει όσους το συμβουλευονται και να εμπλουτίζεται από τις συνεισφορές των νεότερων.

Από παλαιά είναι γνωστή η απαισιόδοξη, πράγματι, άποψη ότι η ιστορική πραγματεία, πριν καλά καλά στεγνώσει το μελάνι της στο πιεστήριο του τυπογράφου, έχει κιόλας παλιώσει. Αντίληψη που υποδηλώνει την ουσιαστική αδυναμία να καθλώσει κανείς τον χρόνο και να αναστηλώσει το παρελθόν σε όλες τις διαστάσεις του, την αδιάκοπη εμφάνιση νέων στοιχείων και νέων τάσεων, τη συχνή μετακίνηση ή μεταλλαγή των υποστηριζομένων θέσεων από τον ίδιο τον συγγραφέα ή από άλλους ομοτέχνους του. Τελικά η πείρα με δίδαξε ότι κάθε ιστορική σύνθεση, ακόμη και αυτή που κατά γενική εκτίμηση θεωρείται ξεπερασμένη, δεν χάνει την αξία της, εφόσον γράφτηκε με εντιμότητα και χωρίς σκοπιμότητες. Επιπλέον μια τέτοια σύνθεση και από μόνη της μεταδίδει τα μηνύματα του χρόνου της σύνταξης, επομένως στοιχειοθετεί ένα άλλο ιστορικό *factum* εξίσου απαραίτητο για τη γνωριμία του συγγραφέα και της εποχής του.

Ξεκινώ από τις ακραίες αυτές επιστημάνσεις για να αποδώσω πιο ικανοποιητικά την φυσιογνωμία της «Ιστορίας της Ρόδου» του Παπαχριστοδούλου. Δεν θα έλεγα ότι είναι ένα έργο αξεπέραστο, άφθαρτο, απρόσβλητο από τον χρόνο. Και ο ίδιος ο Παπαχριστοδούλου δεν διανοήθηκε να υποστηρίξει κάτι τέτοιο. Με βεβαιότητα όμως μπορώ να πω ότι δύσκολα θα το παραγκωνίσει κανείς ή δεν θα το λάβει υπόψη του ή θα υποτιμήσει την προσφορά του.

Και τούτο για πολλούς λόγους, κυρίως για τους τρεις παρακάτω:

1. Πρώτα πρώτα δεν διαθέταμε ως το 1972 ούτε και έχουμε μετά το έτος αυτό άλλη *Ιστορία της Ρόδου* που να καλύπτει το τεράστιο χρονικό άνοιγμα από την προϊστορία ως την Ενσωμάτωση. Δέος και αποτρεπτικά αισθήματα διακατέχουν τον σημερινό ερευνητή στη σκέψη και μόνο ενός παρόμοιου προγράμματος εργασίας. Έπειτα, θα τον συνθλίψει η αγωνία (που θα μεταβληθεί γρήγορα σε βεβαιότητα) πως τα στενά όρια της ζωής δεν θα του επιτρέψουν να φτάσει ως το τέλος. Ή θα εξαντληθεί κάτω από το βάρος των πλούσιων αρχαιολογικών τεκμηρίων της αρχαίας εποχής ή θα χάσει τον μίτο μέσα στον λαβύρινθο

των ασαφών προβλημάτων της βυζαντινής και ιπποτικής περιόδου ή θα συντριβεί πάνω στο απαγορευτικό τείχος της σιωπής κατά τα χρόνια της τουρκοκρατίας ή, τέλος, μπορεί εύκολα να εξαφανισθεί μέσα στον ατέρμονα ωκεανό των διπλωματικών εγγράφων του 20ού αι.

Η Ρόδος, όπως και όλα τα ελληνικά νησιά του Αιγαίου, διακρίνεται από συνεχή παρουσία και συμμετοχή στο παγκόσμιο ιστορικό-πολιτισμικό γίγνεσθαι· διαθέτει όμως και μια ιδιαιτερότητα με πολλαπλές συνέπειες στην ανθρώπινη δραστηριότητα, ότι δηλ. και κατά την αρχαιότητα και κατά τον Μεσαίωνα κράτησε ρόλο πρωταγωνιστικό, έζησε για αιώνες ως αυτόνομο κράτος, με δικιά του οργάνωση, με δικούς του νόμους. Επομένως η πραγμάτευση του παρελθόντος του νησιού απαιτεί περισσότερες γνώσεις και ικανότητες, που βρίσκονται έξω από τις συνηθισμένες προδιαγραφές του κλασικού τύπου του ιστορικού συγγραφέα.

2. Όσο περνούν τα χρόνια τόσο οι ειδικές γνώσεις και οι ειδικότητες πολλαπλασιάζονται. Άλλωστε η επιστήμη της ιστορίας για να ανταποκριθεί στοιχειωδώς στην αποστολή της οφείλει να στηριχθεί σε όλους σχεδόν τους κλάδους της ανθρώπινης γνώσης: στην εθνολογία, τη γλωσσολογία, τη λαογραφία, την ανθρωπολογία, την κοινωνιολογία, την οικονομία, την τεχνολογία, τη βιομηχανία, την θεολογία, στο δίκαιο (ιδιωτικό - δημόσιο, ναυτικό - εμπορικό, διοικητικό, συνταγματικό, διεθνές), και πάνω απ' όλα σ' αυτό που αποκαλούμε πολιτισμός, στην ίδια δηλ. τη ζωή.

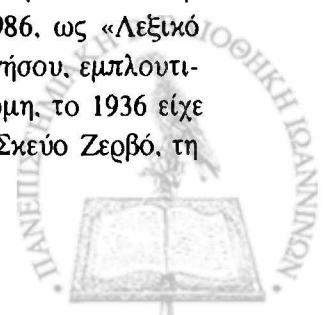
Η ιστορία είναι η πιο κοντινή επιστήμη στη ζωή, αξεδιάλυτα δεμένη με τη ζωή. Σ' αυτό το δέσιμο οφείλεται και η μεγάλη αξία και η υπεροχή της. Θα μπορούσε να χαρακτηριστεί σαν κάτι περισσότερο και από επιστήμη, γιατί ικανοποιεί απαιτήσεις που ξεπερνούν το εξειδικευμένο πνευματικό ενδιαφέρον.

Με προαπαιτούμενα τέτοια και τόσα προσόντα, πρέπει κανείς να έχει τεράστια αποθέματα ψυχικού σθένους ή να εξισορροπεί κατά θαυμαστό και σπάνιο τρόπο τον ρομαντισμό με τον ρεαλισμό, για να τολμήσει να ριχτεί στο πέλαγος της ιστορικής σύνθεσης.

Το ερώτημα, λοιπόν, είναι: ο Παπαχριστοδούλου είχε, πράγματι, τέτοιες δυνάμεις για να πετύχει στην τολμηρή προσπάθειά του να συνθέσει την *Ιστορία της Ρόδου*; Δεν θ' απαντήσω πριν εκθέσω ορισμένες διαπιστώσεις μου.

Διάβασα τις επαινετικές κρίσεις που γράφτηκαν για το βιβλίο. Όλες περιλαμβάνουν δικαιολογημένους επαίνους και εκφράζουν δίκαιο θαυμασμό για το έργο. Επεσήμανα, ωστόσο, μια παράλειψη στις κριτικές αυτές που θα μου επιτρέψετε να την θεωρήσω θεμελιώδους σημασίας. Συγκεκριμένα, δεν είδα να διερωτάται κανείς από πότε άρχισε την προετοιμασία του ο Παπαχριστοδούλου και πότε άρχισε να γράφει την *Ιστορία* του.

Είναι σε όλους γνωστό ότι ο Παπαχριστοδούλου από το 1927 ασχολήθηκε συστηματικά, όχι ερασιτεχνικά, με την επιστήμη της Γλωσσολογίας. Στα ιταλικά Πανεπιστήμια της Πίζας (το 1933) και της Ρώμης (το 1935) παρουσίασε, αντίστοιχα, τις μελέτες «Μορφολογία των ιδιωμάτων της Ρόδου» και «Τοπωνυμικόν της νήσου Ρόδου», και έλαβε το διδακτορικό δίπλωμα και το δίπλωμα τελειοποίησης στην Κλασική Φιλολογία. Και οι δύο σημαντικές αυτές μελέτες θα δουν το φως της δημοσιότητας στα ελληνικά μετά το 1950. Επίσης, ήδη το 1933, είχε συντάξει το «Ροδίτικο Γλωσσάριο» με 7.000 λέξεις, με δημοτικά τραγούδια και λαογραφικό υλικό, και το είχε καταθέσει στη Γλωσσική Εταιρεία Αθηνών, από την οποία έλαβε τότε και το Α' βραβείο. Θα εκδοθεί πολύ αργότερα, το 1986, ως «Λεξικό των ροδίτικων ιδιωμάτων» από τη Στέγη Γραμμάτων και Τεχνών Δωδεκανήσου, εμπλουτισμένο και τεκμηριωμένο με βάση και τη μεταγενέστερη βιβλιογραφία. Ακόμη, το 1936 είχε παραδώσει στη Δωδεκανησιακή Ένωση Αθηνών, προεδρευομένη από τον Σκεύο Ζερβό, τη

μελέτη του «Λεξικογραφικά και Λαογραφικά Ρόδου», αναφερόμενη στη γεωργική και ποιμενική ζωή του νησιού. Θα αποσπάσει και πάλι το Α΄ βραβείο. Αλλά και η εργασία αυτή θα δημοσιευθεί έπειτα από αρκετά χρόνια, το 1969. Την ίδια εποχή, κατά τον μεσοπόλεμο, είχε συγκεντρώσει τον πυρήνα τουλάχιστο των λαογραφικών φαινομένων της Ρόδου που θ' απαρτίσουν τις σχετικές μελέτες του στο περιοδικό *Λαογραφία* από το 1959 ως το 1964.

Και μια πρόσθετη παρατήρηση: Στα 1936 και 1937-38 δημοσιεύει στο περιοδικό *Ελληνικά* δύο άρθρα με τίτλο «Χωριά της Ρόδου στον ΙΕ΄ αιώνα» και «Τοπωνύμια της Ρόδου μεσαιωνικών χρόνων». Εδώ ο Παπαχριστοδούλου αποδεικνύεται να διατηρεί καταπληκτική οικειότητα με δημοσιευμένες, αλλά ανεκμετάλλευτες, πηγές της ιπποτικής περιόδου.

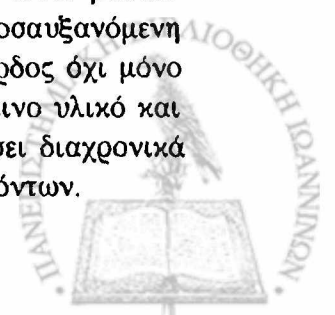
Γιατί προσκόμισα τα παραπάνω εργοβιογραφικά στοιχεία του Παπαχριστοδούλου: Σκοπός μου ήταν —και νομίζω πως πέτυχα— να δείξω ότι ο συντάκτης της *Ιστορίας της Ρόδου* τριάντα περίπου χρόνια πριν αρχίσει τη σύνθεσή της είχε ξεκινήσει τον μεγάλο αγώνα για την κατάκτηση της γνώσης του πολιτισμού του νησιού του, της γνώσης δηλ. της ζωής, της ίδιας της ιστορίας, μέσα από τις πρωτογενείς και πιο αγνές μορφές της: τη γλώσσα, το τοπωνύμιο, το ανθρωπωνύμιο, τη λαϊκή παράδοση, το δημοτικό τραγούδι, τη γεωργική και ποιμενική ορολογία.

Δεν είναι λοιπόν ο ερασιτέχνης σοφολογιώτατος, ή ο λεγόμενος τοπικός λόγιος —χρήσιμος, αποδεκτός και αξιέπαινος κι' αυτός— αλλά ο πτυχιούχος του Αθηναϊκού Πανεπιστημίου, ο διπλωματούχος Ευρωπαϊκών Πανεπιστημίων, ο καταξιωμένος επιστήμονας-ερευνητής. Αυτός που με στέρεη επιστημονική μέθοδο συνέλεξε, κατέταξε και ερμήνευσε τις εκδηλώσεις και τα επιτεύγματα του ανθρώπου της Ρόδου.

Κοντά στα πλεονεκτήματα αυτά που συγκέντρωνε χάρη στις λαμπρές σπουδές του ο Παπαχριστοδούλου, πρέπει να προσθέσουμε και μερικές σπάνιες και δημιουργικές συγκυρίες: είχε γεννηθεί σε χωριό της Ρόδου από γονείς γεωργούς· προερχόταν δηλ. από κατ' εξοχήν παρθένο πολιτισμικό περιβάλλον με ρίζες που πήγαιναν βαθιά στο ιστορικό παρελθόν της πατρικής γης. Ήταν επομένως ο άνθρωπος που συνδύαζε την αυστηρή γνώση του πανεπιστημιακού σεμιναρίου με την θερμότητα και την αμεσότητα του προσωπικού βιώματος. Πρόκειται για σύζευξη θαυμαστή, που αν λειτουργήσει παραγωγικά μας αφήνει συνήθως έργα ανεκτίμητης αξίας, έργα αδιατίμητα.

Έπειτα, ο Παπαχριστοδούλου υπηρέτησε ως καθηγητής φιλόλογος από το 1927 ως το 1964, δηλ. 37 χρόνια, από τα οποία τα 30 στη Ρόδο. Δεν είναι του παρόντος να αποτιμήσω το εκπαιδευτικό του έργο. Εκείνο που ενδιαφέρει τη στιγμή αυτή είναι το πλούσιο αποταμίευμα από την πολύχρονη άσκηση του λειτουργήματός του. Η διδασκαλία των ανθρωπιστικών γραμμάτων γίνεται κατά το πλείστον μέσα από ισομερές πλέγμα ορθολογισμού και συναισθηματισμού. Έτσι ο διδάσκων εξελίσσεται σε μια συγκροτημένη προσωπικότητα που συχνά διαθέτει παιδεία με ευρύτατους ορίζοντες, με ενδιαφέροντα και ανησυχίες που αναζητούν απαντήσεις για τα προβλήματα του παρόντος δια της αναγωγής στο παρελθόν. Χάρη στην ερμηνευτική αυτή μέθοδο στερεώνεται η αυτοπεποίθηση του ανθρώπου, γιατί δεν αισθάνεται πια μετέωρος μέσα στη ρευστότητα της καθημερινής πράξης.

Η γενική λοιπόν παιδεία του καθηγητή Παπαχριστοδούλου υπήρξε το άλλο βασικό στήριγμα στην επίπονη προσπάθειά του για την εσαεί διαμορφούμενη και προσαυξανόμενη ωριμότητα της ιστορικής του συνείδησης. Περισσότερο να τονίσω το καθαρό κέρδος όχι μόνο του μαθητή μα και του καθηγητή από τη συνεχή επικοινωνία με το ανθρώπινο υλικό και το φυσικό περιβάλλον, μια που ο ιστορικός Παπαχριστοδούλου θα αναλύσει διαχρονικά στο έργο του τη διαπλοκή και συνειρμική εξάρτηση των δύο αυτών παραγόντων.

Δεν ήταν επομένως ανέτοιμος στα 1960, όταν επίσημα οι αρχές της Ρόδου του ανέθεσαν τη συγγραφή της ιστορίας του γενέθλιου νησιού. Αντίθετα, θα έλεγα ότι ήταν ο μοναδικός άνθρωπος που συγκέντρωνε στο πρόσωπό του όλες τις δυνατές προϋποθέσεις για την επιτυχία του εγχειρήματος. Κανένας άλλος δεν θα μπορούσε να έχει, εκτός από τον Παπαχριστοδούλου, την έγκυρη πανεπιστημιακή-επιστημονική κατάρτιση, τον γενικότερο μορφωτικό οπλισμό, την ολοκληρωμένη συγκρότηση του εκπαιδευτικού, την πολύπλευρη ανθρώπινη πείρα, τον ανέγγιχτο από τον χρόνο εφηβικό έρωτα προς τον τόπο του, την πολύχρονη και ανυποχώρητη πίστη προς τη δίκαιη κρίση της ιστορίας.

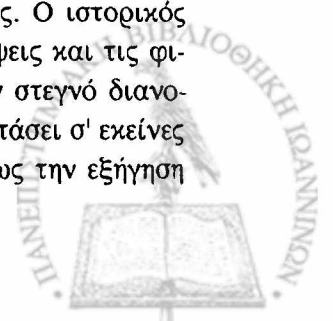
Χαρακτηριστικό της ειλικρίνειας και της σοβαρότητας με την οποία αντιμετώπισε το έργο, αλλά και της μετριοφροσύνης του ανδρός, είναι η διαβεβαίωση ότι με τη συνταξιοδότησή του αισθάνθηκε άνεση χρόνου και επιδόθηκε στη συστηματική συγκέντρωση και αξιοποίηση του υλικού. Και ύστερα από ένδεκα χρόνια (το 1971), από τότε που του έγινε η ανάθεση, παρέδωσε τα χειρόγραφα του στο τυπογραφείο.

Ανέφερα όλα τα παραπάνω για να φανούν εναργέστερα οι απαιτήσεις, από τη μια, της ιστορικής έρευνας και σύνθεσης, η ενσυνείδητη, από την άλλη, αναγνώριση του βάρους που παρουσίαζε το αναληφθέν έργο. Η περίπτωση του Παπαχριστοδούλου θα έπρεπε να είναι αρκετά διδακτική για τον εσμό των αυτοβαφτιζόμενων ιστορικών συγγραφέων, οι οποίοι πιστεύουν ότι γράφουν ιστορία, χωρίς να μπορούν να διακρίνουν τη δουλειά του ιστοριοδίφη, του εργατή δηλ. που κουβαλά οποιοδήποτε υλικό, από την υπεύθυνη εργασία του ιστορικού που θα κτίσει με αρμονία και σχετική αυθεντικότητα το οικοδόμημα του παρελθόντος.

3. Η *Ιστορία της Ρόδου* του Παπαχριστοδούλου δεν διακατέχεται από κάποια εφήμερη θεωρητική ερμηνεία των γεγονότων. Βρίσκεται μακριά από την ιδεαλιστική ή υλιστική αντίληψη των ιστορικών φαινομένων, μακριά από τις θέσεις του ιστορισμού ή του αντιιστορισμού, έξω γενικά από κάθε -ισμό. Ο συγγραφέας της ακολουθεί την ευθύγραμμη πορεία της διαδοχής των γενεών, προχωρεί σε ακτινογραφική επισήμανση των περιστατικών και φροντίζει να αποδώσει το *status* του χώρου και των ανθρώπων σε απλή, κατανοητή, αφήγηση.

Η δουλειά του μου θυμίζει τα λόγια του γνωστού Γάλλου ιστορικού *Lucien Febvre*, συνιδρυτή της Σχολής των *Annales*: «Συλλέγετε τα γεγονότα. Γι' αυτό πηγαίνετε στα Αρχεία, που είναι οι "σιτοβολώνες" των γεγονότων. Εδώ θα σκύψετε για να κάμπετε τη συγκομιδή. Θα καλογεμίσετε τα καλάθια σας και θα ξεσκονίσετε τους καρπούς. Έπειτα θα τους απλώσετε στο τραπέζι σας. Κάνετε αυτό που κάνουν τα παιδιά, όταν παίζουν με τους "κύβους" και προσπαθούν να κτίσουν την ωραία εικόνα που τους έχουν ζωγραφίσει. Ο πύργος σε λίγο τελειώνει. Η ιστορία έγινε, καταστρώθηκε. Τί άλλο θέλετε; Τίποτε, παρά μόνο να μάθουμε το γιατί. Γιατί κάνατε την ιστορική σύνθεση, και κατά συνέπεια τί είναι η ιστορία;».

Δύο ερωτήσεις στις οποίες αρμόδιος για να απαντήσει είναι ο φιλόσοφος πιο πολύ παρά ο ιστορικός. Ο τελευταίος αυτός όμως, αν και δικαιολογημένα αφοσιωμένος στην απηκριβωμένη ανακατασκευή των γεγονότων, θα διέπραττε σοβαρό σφάλμα αν δεν ενδιαφερόταν για την απάντηση, ή, πιο απλά, αν την αγνοούσε. Μια επιστήμη είναι άξια του ονόματός της εφόσον έχει την ικανότητα να δικαιολογήσει την ύπαρξή της. Ο ιστορικός πάλι, που δεν αντιλαμβάνεται —έστω και πρωτογενώς— τις θεωρητικές όψεις και τις φιλοσοφικές προεκτάσεις της δουλειάς του, κινδυνεύει να καταλήξει σε έναν στεγνό διανοούμενο, σε συλλέκτη γεγονότων και γνώσεων χωρίς σημασία, ανίκανον να φτάσει σ' εκείνες τις συνδυαστικές διεργασίες της σκέψης, από την φιλολογική επαλήθευση ως την εξήγηση

των συμβάντων, οι οποίες και απαρτίζουν την ουσία της αυθεντικής ιστοριογραφικής εξέλιξης¹.

Ο Παπαχριστοδούλου φαίνεται αταλάντευτος στις προθέσεις του: ούτε υποτιμά, ούτε υπερεκτιμά τα πολιτιστικά τεκμήρια, τα οικονομικά μεγέθη, τα κοινωνικά μορφώματα. Δεν χρησιμοποιεί τα πρώτα για να δικαιολογήσει τα δεύτερα, ή αντίστροφα. Κρατά ίση απόσταση απέναντί τους. Ούτε παρασύρεται σε κατακριτικές εκφραστικές χειρονομίες εις βάρος των ξένων κυριάρχων του νησιού. Ιπποτών, Τούρκων, Ιταλών. Με νηφαλιότητα αντιμετωπίζει τα καταπιεστικά μέτρα με τη διαστρεβλωτική προπαγάνδα, τις υπερβολές και τις ανισότητες. Αναμφισβήτητα παίρνει θέση και κρίνει, χωρίς θόρυβο όμως, χωρίς επιδίωξη επιβολής της δικιάς του γνώμης²: σέβεται τον αναγνώστη και του αφήνει περιθώρια να διαμορφώσει και αυτός τη δικιά του άποψη.

Εδώ, ωστόσο, υπεισέρχεται το μεγάλο πρόβλημα της επιλογής των γεγονότων, ή η λεγόμενη «αντικειμενικότητα» της ιστορίας. Ο ιστορικός μπορεί να θεωρηθεί αντικειμενικός ή αμερόληπτος: Δεν θα επεκταθώ στο τεράστιο αυτό θέμα. Υπενθυμίζω μόνο πως και ο ιστορικός είναι άνθρωπος, όπως και όλοι οι άλλοι συνομήλικοί του: φυσικά ο ιστορικός διαθέτει ένα κέντρο, μια «Τράπεζα» ιδεών, σκέψεων, κρίσεων και πρακτικών ενδιαφερόντων: όλα αυτά τα στοιχεία, εφόσον στηρίζονται στην πραγματικότητα και δεν είναι καρπός απλοϊκών, ονειρικών, σχεδίων, βρίσκονται σε άμεση σύνδεση με την κοινωνία μέσα στην οποία εκδηλώνονται, αναπτύσσονται, και ή προχωρούν ή υφίστανται αναστολή.

Αυτό είναι το θεμέλιο της τόσο συζητημένης επιβεβαίωσης σχετικά με τη «συγχρονία της ιστορίας». Πρόκειται, φυσικά, για έναν περιορισμό που τον επιβάλλει η αντιμετώπιση του παρελθόντος μέσα από τα μάτια του παρόντος, μέσα από τις ανησυχίες του σύγχρονου ανθρώπου. Όσο και αν κάτι τέτοιο είναι αναπόφευκτο, δεν θίγει, τελικά, την αντικειμενική φύση της ιστορίας.

Γιατί; Γιατί κάθε ιστορικός αντλεί από τη δικιά του εποχή τις ερωτήσεις που θέτει στα γραπτά ή μη γραπτά μνημεία του παρελθόντος. Να αναφέρω για παράδειγμα τον Alexis de Tocqueville (1805-1859) που, όταν γράφει για τη Γαλλική Επανάσταση, θέτει ερωτήματα προερχόμενα από πολύ μεταγενέστερες δημοκρατικές μορφές και από τον καισαρισμό του Λουδοβίκου Βοναπάρτη, στο καθεστώς άλλωστε του οποίου υπηρέτησε ως υπουργός των Εξωτερικών. Και ένα δεύτερο, ακόμη, παράδειγμα: Ο Theodor Mommsen (1817-1903), περίφημος ιστορικός της αρχαίας ελληνικής και ρωμαϊκής εποχής, καθηγητής στο Πανεπιστήμιο του Βερολίνου (από το 1861), βραβείο Nobel (1902), όταν μελετά τον Ιούλιο Καίσαρα, τον μεταφέρει, αφαιρετικά, στην προβληματική της εποχής του Βίσμαρκ, στη Γερμανία.

Αλλά και τα τιθέμενα ερωτήματα στο διερευνώμενο υλικό δεν έχουν χαρακτήρα μηχανιστικό ή κατευθυνόμενο (και εδώ έγκειται η διαφορά ιστορικού και προπαγανδιστή ή πολιτικού δημοσιογράφου που καλύπτεται κάτω από τον μανδύα του συγγραφέα ιστορικών βιβλίων): αντίθετα, αποτελούν, θα έλεγα, επιχειρησιακά σχεδιαγράμματα ή μοντέλα μέσα στα οποία τοποθετούνται τα ντοκουμέντα για να προκληθούν οι απαντήσεις. Έπειτα, ο ιστορικός, ο άξιος μιάς τέτοιας ιδιότητας, είναι πάντα πρόθυμος να επανεξετάσει ή και να σπάσει το μοντέλο που υιοθέτησε, μόλις διαπιστώσει ότι αυτό δεν μπορεί να συμπεριλάβει το σύνολο των γεγονότων που θέλει να διευκρινίσει. Αυτή λοιπόν η πρόθεση να

1. Πρβλ. Armando Saitta, *Guida critica alla storia e alla storiografia*, Roma-Bari 1980, σ. 3.

απορρίπτει πάντα το μοντέλο, που έρχεται σε αντίθεση με τα αποτελέσματα της έρευνας, και όχι, βέβαια, την ίδια την πηγή, αποτελεί, πράγματι, την αληθινή, την πιο αυθεντική αμεροληψία του ιστορικού. Φυσικά στο έργο του θα επισημανθούν λάθη ή παραλείψεις, ποτέ όμως δεν μπορεί να χαρακτηριστεί ως υποκειμενικός ή μεροληπτικός ιστορικός. Ο ίδιος, στο πέρασμα του χρόνου, δεν θα διστάσει να απορρίψει δικές του θέσεις, είτε γιατί βρήκε καινούργιο υλικό, άγνωστο ως τώρα, είτε γιατί οι ερεθισμοί μιάς εν κινήσει κοινωνίας τον υποχρεώνουν να θέτει στα μνημεία ή γενικά στα ντοκουμέντα του παρελθόντος άλλες ερωτήσεις ή και τις ίδιες ερωτήσεις με μια εντελώς διαφορετική οπτική. Όλα αυτά όμως ποτέ δεν θα προσδώσουν στο προηγούμενο έργο του χαρακτήρα υποκειμενικό ή μεροληπτικό¹.

Ύστερα από τις παραπάνω διευκρινίσεις, η μεθοδολογική προσέγγιση στην *Ιστορία της Ρόδου* του Παπαχριστοδούλου γίνεται με άνεση και ειλικρίνεια. Πρώτα πρώτα, το θεμελιώδες ερώτημα που διατρέχει όλο το βιβλίο είναι ως ποιο βαθμό έφτασε η επίδραση του ξένου στοιχείου στο σώμα του ντόπιου ελληνικού πληθυσμού. Πρόκειται για ένα ερώτημα που δεν έχει χάσει εδώ και χρόνια, αν όχι εδώ και αιώνες, την επικαιρότητά του. Και αμφιβάλλω αν η ροδιακή κοινωνία, και γενικά οι επιστήμονες, θα πάψουν να αναζητούν απάντηση στο ερώτημα αυτό. Το θέμα παρουσιάζει σε μακρά χρονική διάρκεια τόσες πολυπρισματικές παραλλαγές, ώστε η σχετική συζήτηση, χάρη και σε νέες πηγές ή νέες θεωρήσεις, να παραμένει πάντα ζωντανή. Κατά συνέπεια, το βιβλίο του Παπαχριστοδούλου δύσκολα θα μετατοπισθεί από το κέντρο του γενικού ενδιαφέροντος.

Το πλάνο του βιβλίου, ως προς την πραγμάτευση και τη διαίρεση της ύλης, ακολουθεί το κλασικό τρίπτυχο: Αρχαιότητα (προϊστορική, πρωτοϊστορική περίοδος, μυθολογία, κλασική και ρωμαϊκή εποχή)· Μεσαίωνας (βυζαντινή και ιπποτική περίοδος)· Νεότεροι χρόνοι (τουρκοκρατία - Ελληνική Επανάσταση - ιταλοκρατία - απελευθέρωση).

Στις πρώτες 40 σελίδες απλώνεται η Εισαγωγή, ένα τεκμηριωμένο και χρησιμότατο κείμενο που καλύπτει τη γεωγραφία, τη γεωργία, τη βιοτεχνία και βιομηχανία, την κτηνοτροφία, το εμπόριο, τον τουρισμό, την πολεοδομία, τη δημογραφία, την οικιστική και οικολογία της σημερινής Ρόδου. Είναι ένα μαγευτικό πανόραμα όπου προέχει η ζωντανή διαλεκτική σχέση του ανθρώπου με την φύση.

Το πρώτο μέρος, η Αρχαία Ιστορία της Ρόδου, στηρίζεται κυρίως στις φιλολογικές πηγές και στα πλούσια αρχαιολογικά ευρήματα. Ο συνδυασμός των μαρτυριών εξασφαλίζει τη δυνατότητα εμπειριστατωμένης απεικόνισης των στρατιωτικών γεγονότων, των πολιτικών σχημάτων, της ναυτικής και εμπορικής δραστηριότητας, της ιδιωτικής ζωής, των επιτευγμάτων του πνεύματος, στην ποίηση, την φιλοσοφία, τη ρητορική, την ιστορία, τις θετικές επιστήμες, σε αρκετές μορφές της τέχνης (κεραμική, αγγειοπλαστική, γλυπτική, ζωγραφική).

Ο αναγνώστης αμέσως αντιλαμβάνεται τον μόχθο και την ακοίμητη φροντίδα του Παπαχριστοδούλου να αναστήσει τον κόσμο ενός μακρινού παρελθόντος, που, κατά περίεργη συγκυρία, συμβιώνει με τον σημερινό Ροδίτη, είτε στα θεμέλια του σπιτιού του είτε στο πλαϊνό οικόπεδο. Και όπως όλοι ξέρομε, η συμβίωση δεν δίνει μόνο χαρά, αλλά δημιουργεί και τεράστια προβλήματα στη διεκδίκηση ιδίως του ζωτικού χώρου. Προβλήματα που λύνονται μόνο με αμοιβαία κατανόηση και συμβιβασμούς.

1. Saitta, *ό.π.*, σ. 7-8.

Για το πολυσύνθετο αυτό πρώτο μέρος ο Παπαχριστοδούλου, έντιμος και ειλικρινής καθώς είναι, αναγνωρίζει ότι η μελέτη των νέων ροδιακών επιγραφών (σ. 232) θα διευρύνει τις γνώσεις μας και θα εμπλουτίσει τα πολιτιστικά τεκμήρια που διαθέτομε. Είναι ένα κεφάλαιο που καλούνται να το συνθέσουν οι μετά τον Παπαχριστοδούλου ερευνητές. Δεν διατάζει ακόμη ο ιστορικός να επισημάνει την αδυναμία του να ενημερωθεί στη γερμανική και αγγλική βιβλιογραφία για θέματα αρχαιολογικά (σ. 10 σημ. 1) γι' αυτό ζητά τη βοήθεια του γιου του, του κ. Ιωάννη Παπαχριστοδούλου.

Μνημόνευσα τα δύο αυτά παραδείγματα, για να τονίσω ότι πρώτος ο συγγραφέας του βιβλίου έχει επίγνωση των κενών και των ελλείψεών του.

Το δεύτερο μέρος, σε 160 σελίδες, αναλαμβάνει το βάρος να καλύψει 1200 χρόνια, τη βυζαντινή και ιπποτική περίοδο. Τώρα διαπιστώνει κανείς το θάρρος που χρειάζεται ο μελετητής να εξετάσει μια εποχή με απελπιστικά λιγοστές ή αποσπασματικές πηγές ή με ελάχιστες ειδικές έρευνες.

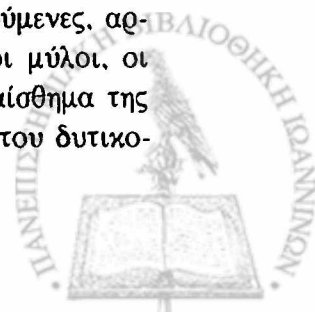
Ο Παπαχριστοδούλου, ανταποκρινόμενος στο πιεστικό αίτημα της εποπτείας, κατάφερε να ξεπεράσει τις επί μέρους αμφιβολίες και τους σκεπτικισμούς και έδωσε τις αξονικές τομές των 12 αιώνων.

Οι βυζαντινοί ιστοριογράφοι είναι κάπως φειδωλοί στις πληροφορίες τους για τη Ρόδο, που τώρα βρίσκεται στην επαρχιακή τροχιά της αυτοκρατορίας. Πάντως το υλικό που μπορεί να συγκεντρωθεί, χάρη στην προεργασία του Παπαχριστοδούλου, είναι ικανό να δικαιολογήσει τη σύνταξη πραγματείας αναφερόμενης στη Βυζαντινή Ρόδο. Επιπλέον, οι αρχαιολογικές μαρτυρίες των τελευταίων είκοσι ετών για τα βυζαντινά τείχη, για βυζαντινές εκκλησίες, νομίσματα, σκεύη και άλλα αντικείμενα προσαυξάνουν τις δυνατότητες ασφαλέστερης αποτύπωσης της ζωής στο νησί. Μεγαλύτερη κινητικότητα παρατηρείται κατά τον 13ο αι. με τους ανεξάρτητους άρχοντες Γαβαλάδες. Το ημιαυτόνομο καθεστώς τους μας έχει αφήσει εντονότατα σημάδια, τα οποία ο Παπαχριστοδούλου αξιοποίησε και μετασημάτισε σε τεκμηριωμένες σελίδες. Οι μελέτες, που τελευταία δημοσιεύθηκαν για τους Γαβαλάδες, εμπειρεύουν χρήσιμες διαπιστώσεις, δεν ανατρέπουν όμως τα όσα εξέθεσε ο Παπαχριστοδούλου.

Η παρουσία των Ιωαννιτών Ιπποτών στη Ρόδο και στα γύρο νησιά (εκτός από την Κάρπαθο, Κάσο, Αστυπάλαια και Πάτμο), από τις αρχές του 14ου αι. ως το 1522, ξαναφέρει στο νησί του Ήλιου τον πρωταγωνιστικό του ρόλο. Γίνεται τώρα η πρωτεύουσα ενός κράτους με ιδιόρρυθμη δομή, αλλά με ακτινοβολία αισθητή σε όλη τη Μεσόγειο, Ανατολική και Δυτική, όπως και στον ευρωπαϊκό χώρο, από την Ιταλία, την Προβηγκία, τη Γαλλία, την Αραγονία, την Καταλανία, ως τη Βοημία, τη Γερμανία, την Αγγλία και τη Σκωτία.

Σκέφτομαι τώρα πως τα Δωδεκάνησα υπήρξαν τα πρώτα ελληνικά εδάφη που συνδέθηκαν επί 200 χρόνια με όλες σχεδόν τις δυτικοευρωπαϊκές χώρες. Η ιπποτική περίοδος εξ άλλου ασκούσε και συνεχίζει να ασκεί ιδιαίτερη γοητεία στην κοινή γνώμη, δικαιολογημένα, βέβαια, αφού συχνά ο Μεσαίωνας από τον 18ο αι. ως και σήμερα ακόμη ταυτίζεται με τα κατορθώματα των Ιπποτών και τα ιδανικά της ιπποσύνης.

Ειδικότερα, τα ιπποτικά κτίσματα στη Ρόδο και στα Δωδεκάνησα, τα φρούρια, οι δρόμοι, οι πύλες, οι σταυρόσχημοι και τετράκογχοι ναοί, οι γοθτικές, διασταυρούμενες, αρχιτεκτονικές ψαλίδες, τα τεθλασμένα τόξα στα παράθυρα και στις αψίδες, οι μύλοι, οι πύργοι, τα εμβλήματα αναμεταδίδουν μέσα από τους αιώνες ολοζώντανο το αίσθημα της συνύπαρξης και της αμοιβαίας υποχωρητικότητας του ελληνοβυζαντινού και του δυτικοευρωπαϊκού πολιτισμού.

Ο Παπαχριστοδούλου είναι από τους πρώτους Έλληνες επιστήμονες που με σοβαρότητα θέλησε να ερμηνεύσει και να αναλύσει, χωρίς προκαταλήψεις, τη ζωή του Ροδίτη και του Ευρωπαϊού Ιππότη. Στηρίχθηκε στην επιτόπια γνώση των μη γραπτών μνημείων και στην προσφερόμενη ξένη βιβλιογραφία. Παρά τα κενά και τη μερική αναξιοπιστία της βιβλιογραφίας αυτής, ο Παπαχριστοδούλου έφτιαξε ένα στέρεο περίγραμμα της εποχής. Μεταγενέστερες έρευνες και εκδόσεις εγγράφων από το Αρχείο του Τάγματος που σώζεται στην Εθνική Βιβλιοθήκη της Μάλτας συμπληρώνουν, διαφωτίζουν και αναδιαρθρώνουν το περίγραμμα, επιβεβαιώνουν όμως και τολμηρές υποθέσεις του Παπαχριστοδούλου.

Κατά τον αυστηρό εξειδικευμένο ερευνητή της ιπποτοκρατίας, οι σχετικές σελίδες του βιβλίου δεν περιλαμβάνουν ίσως αρκετά πρωτότυπα στοιχεία σε λεπτομερέστερα κεφάλαια. Οφείλει όμως να αναγνωρίσει ο επιστήμονας ότι ο πυρήνας πολλών προβλημάτων ανευρίσκεται στις σελίδες αυτές. Έτσι όσοι ασχολήθηκαν με την ιστορία της Δωδεκανήσου γενικά, ή και με τις τύχες μικρών νησιών της περιοχής μας, κατέφυγαν στη σιγουριά του Παπαχριστοδούλου πρώτα και έπειτα προσπάθησαν να εκθέσουν τυχόν νέες απόψεις. Σε τέτοιες περιπτώσεις είναι καθαρή αλαζονεία να λησμονείς τον πρωτοπόρο.

Αξίζει, νομίζω, να προσθέσω ότι τα τελευταία χρόνια, παράλληλα με τις αρχαιακές έρευνες στη Μάλτα ή σε άλλα ευρωπαϊκά κέντρα και τις γόνιμες ανασκαφές από την εφορεία βυζαντινών αρχαιοτήτων Δωδεκανήσου, παρατηρείται ζωηρό ενδιαφέρον για τη μελέτη των ροδιακών λογοτεχνικών κειμένων της ιπποτικής περιόδου. Έχω υπόψη μου τις εργασίες ξένων κυρίως νεοελληνιστών για το «Θανατικό της Ρόδου» του Εμμανουήλ Λιμενίτη (του παλαιότερου γνωστού ως Γεωργηλά). Το κείμενο αυτό μάλιστα διερευνάται σε πανεπιστημιακά φροντιστήρια του εξωτερικού. Ένα άλλο έργο του Λιμενίτη ακόμη, η «Ιστορική εξήγησις περί Βελισαρίου», επανεκδόθηκε κριτικά με εισαγωγή, σχόλια και γλωσσάριο από τους Ολλανδούς πανεπιστημιακούς W.F. Bakker και A.F. van Gemert.

Όσο περνούν, λοιπόν, τα χρόνια τόσο και οι ειδικές εργασίες για την περίοδο της ιπποτοκρατίας αυξάνονται, και άλλο τόσο αναγκαία θα θεωρείται η εποπτική και συγκεκριμένη θεώρηση του Παπαχριστοδούλου.

Το τρίτο και τελευταίο μέρος εξετάζει τα πιο πυκνά σε γεγονότα 425 χρόνια της ροδιακής ιστορίας, από το 1522 ως το 1948. Είναι τα σκοτεινά χρόνια της αυθαιρεσίας και της καταπίεσης. Ο ροδιακός ελληνισμός συσπειρώνεται γύρω από την Εκκλησία και τον μητροπολίτη, αναπτύσσει τους κοινοτικούς θεσμούς και διαφυλάσσει την εθνική ταυτότητα μέσα από τα σχολεία και την παιδεία.

Το νησί πάντως υποβαθμίζεται διοικητικά, οικονομικά και κοινωνικά, όπως συμβαίνει σε κάθε ακραία επαρχία της Οθωμανικής αυτοκρατορίας. Η ανατολίτικη αδράνεια, η νωχέλεια, η στασιμότητα, η αποτελμάτωση, η παντελής έλλειψη δημοσιονομικού προγραμματισμού καταλήγουν σε τραγική πνιγμονή ενός δραστήριου λαού που είχε μάθει να κυβερνά, να αυλακώνει τη Μεσόγειο με τα καράβια του, να εμπορεύεται, να μεταμορφώνει τον πλούτο σε χαρά της ζωής.

Τη δύσκολη αυτή περίοδο περιγράφει ο Παπαχριστοδούλου καταφεύγοντας στις μαρτυρίες μεγάλου αριθμού ευρωπαίων περιηγητών που πέρασαν από τη Ρόδο, στα έγγραφα του ιστορικού αρχείου Δωδεκανήσου και γενικά στην υπάρχουσα βιβλιογραφία, η οποία όμως φαίνεται κάπως ισχνή. Μετά το 1972 πάντως οι προοπτικές είναι αισιόδοξες. Έχουμε προσεγγίσεις σε τουρκικές πηγές και βιβλιογραφία, αν και τα οθωμανικά αρχεία της Κωνσταντινούπολης και της Άγκυρας, όπου απογραφές φορολογικού κυρίως χαρακτήρα, δεν είναι και τόσο προσιτά. Αντίθετα, τα ευρωπαϊκά αρχεία είναι ανοικτά στην ιστορική έρευνα. Έτσι στα γαλλικά, στα αγγλικά και στα ιταλικά αρχεία, καθώς και στα αρχεία

του Βατικανού, μπορεί να μελετήσει κανείς ογκώδεις φακέλους με εκθέσεις των προξένων στη Ρόδο των αντίστοιχων κρατών ή αναφορές των καθολικών μισιοναρίων. Όπως με διαβεβαίωσε εξ άλλου συνάδελφος Μοσχοβίτης, στα ρωσικά αρχεία σώζονται σήμερα οι εκθέσεις και του Ρώσου προξένου στη Ρόδο.

Αντιλαμβάνεσθε τη σπουδαιότητα του τεράστιου αυτού υλικού που αναμένει δεκάδες ερευνητές να το εκδώσουν και να το αξιοποιήσουν. Πρόκειται για σημαντικά μνημεία της ροδιακής και γενικά της δωδεκανησιακής ιστορίας. Μακάρι να συσταθεί εδώ στη Ρόδο ένα κέντρο έρευνας που θα αναλάβει την ευθύνη για τη συλλογή και έκδοση των εγγράφων αυτών. Θα προσφέρει θετική βοήθεια στην αναζωογόνηση του ενδιαφέροντος για τη γνώση της ζωής των ταπεινών προγόνων μας που σήκωσαν το βαρύ φορτίο της σκλαβιάς και τάβγαλαν πέρα χωρίς να χάσουν την πίστη στην ανάσταση του Γένους. Η δουλειά του Παπαχριστοδούλου αποτελεί τη βάση πάνω στην οποία μπορεί να στηριχθεί η παραπάνω προσπάθεια.

Η περίοδος της ιταλοκρατίας, της γερμανοκρατίας και η διετής αγγλική κατοχή (1945-1947) της Ρόδου και της Δωδεκανήσου γράφτηκαν από το περίσσειμα της καρδιάς, της εμπειρίας και της σοφίας του συγγραφέα, με τη βοήθεια στοιχειώδους βιβλιογραφίας. Σεβόμεθα τον αυτοπεριορισμό του Παπαχριστοδούλου, ο οποίος μας πληροφορεί ότι δεν θέλησε να καταφύγει σε αρχειακές πηγές. Άλλωστε, όταν συνθέτει κατά τη δεκαετία του 1960, το όριο της πεντηκονταετίας (1910) δεν επέτρεπε τη μελέτη των φακέλων από το 1912 και έπειτα.

Τα γεγονότα είναι νωπά, οι συμπολίτες που τα έζησαν ή συνέβαλαν στη διαμόρφωσή τους δεν έχουν περάσει στην Άνω Ιερουσαλήμ. Τα πάθη σιγοκαίγουν, οι αναμνήσεις παραμένουν ζωντανές. Έτσι οι σελίδες αυτές του Παπαχριστοδούλου, που θίγουν καυτά πράγματι ζητήματα της πρόσφατης δωδεκανησιακής ιστορίας (όπως είναι το Αυτοκέφαλο της Εκκλησίας Δωδ/σου, ο ιταλικός εποικισμός, ο βίαιος εξιταλισμός, η φασιστική προπαγάνδα, η απεγνωσμένη αντίσταση των Δωδεκανησίων), λειτουργούν και ως πρωταρχική πηγή προσωπικής μαρτυρίας, και ως υπόδειγμα ισορροπημένης σύνθεσης, και ως πρόκληση προς τους νεότερους για κάτι πιο ολοκληρωμένο.

Οι διδακτορικές διατριβές σε αμερικανικά και ευρωπαϊκά Πανεπιστήμια, οι μονογραφίες, οι ειδικές μελέτες σε περιοδικά σύγχρονης ιστορίας, οι αναμενόμενες συστηματικές εκδόσεις εγγράφων από τα αρχεία των υπουργείων Εξωτερικών της Ελλάδας, Ιταλίας, Γαλλίας, Βρετανίας και Ηνωμένων Πολιτειών, έρχονται να καταθέσουν πολύτιμα τεκμήρια για τη Ρόδο και τα Δωδεκάνησα του 20ού αιώνα.

Το βιβλίο του Παπαχριστοδούλου υπενθυμίζει την ανιδιοτέλεια, την αυταπάρνηση και την ιεραποστολική αφοσίωση του ιστορικού στο έργο του, και καλεί με αδιάκοπα σήματα τους μεταγενέστερους να συνεχίσουν να προσθέτουν, να διορθώνουν, να αναθεωρούν, να επιβεβαιώνουν, να επεξηγούν, να αποσαφηνίζουν τον φωτεινό κόσμο της Ρόδου, της «*amoenissima omnium insularum maris Mediterranei*» (του πιο θελκτικού νησιού της Μεσογείου), όπως έγραφε τον 15ον αι. ο Χριστόφορος Buondelmonti. Το κάλεσμα αυτό στοιχειοθετεί, κατά τη γνώμη μου, την επίκαιρη πάντα παρουσία του έργου του Παπαχριστοδούλου.

Κυρίες και κύριοι,

Ανέλυσα το περιεχόμενο της «Ιστορίας της Ρόδου» που συνέθεσε ένα επιφανές τέκνο του νησιού σας. Προσπάθησα να εντάξω τις σκέψεις μου στα πλαίσια και στις προδιαγραφές των αναζητήσεων της σύγχρονης ιστορικής έρευνας. Πριν τελειώσω, θα ήθελα να

σας διαβεβαιώσω για το μεγάλο κέρδος που απεκόμισα από τη μελέτη της *Ιστορίας* αυτής όχι μόνο στον τοπικό της περιορισμό, μα και στη γενικότερη επιδίωξη της μάθησης, δηλ. στην κατανόηση του κόσμου μέσα στο παρελθόν και δια του παρελθόντος. Και όταν λέγω κόσμο, εννοώ τη ζωή στην αιώνια σημασία της, στην αιώνια κίνηση και στην αιώνια ηρεμία της. Αυτό που κάποτε υπήρξε χαρά και πόνος, μετεξελίσσεται έπειτα σε γνώση, όπως άλλωστε συμβαίνει στη ζωή κάθε ατόμου.

Έτσι το κικερόνειο αξίωμα «*historia vitae magistra*» (η ιστορία δασκάλα της ζωής) κατακτά ένα νόημα πιο υψηλό και ταυτόχρονα αρκετά μετριοπαθές. Μέσα από την εμπειρία επιθυμούμε να γίνουμε όχι τόσο οξυδερκείς για άλλη μια φορά, αλλά πιο σοφοί για πάντα¹. Και το έργο του Παπαχριστοδούλου «σοφίαν κηρύσσει, ίνα φρόνησις ήμιν ύπακούση».

1. Πρβλ. Johan Huizinga, *La scienza storica*, Roma-Bari 1974, σ. 109-110.

ABSTRACT

RHODES AND ITS HISTORY (From the Byzantine Period until Union with Greece)

by
Zacharias N. Tsirpanlis

The writer divides the history of Rhodes into periods (Byzantine, the Knights of St John, Turkish, Italian, German, and British occupation) and examines them in the light of the literature of the last twenty years, since Christodoulos I. Papachristodoulou published his important study in 1972.

He discusses the efforts made to resolve historical problems, particularly those relating to the period when the island was under the Knights, since fresh data have come to light from the unpublished documents in the archives of the Order of St John (in the National Library of Malta). He also investigates published and unpublished sources from the Turkish and Italian periods, and proposes a schedule whereby they could be systematically published and evaluated. The writer also acknowledges the gaps in research into the history of Rhodes and examines the nationalist propaganda produced by Turkish historians.

The Appendix contains a systematic analysis of Papachristodoulou's historic work.

University of Ioannina
Department of History

